

SLIKA SA NASLOVNICE: NIKOLA OSTOJIĆ

POLICY PAPER BR. 2 | OKTOBAR 2021.

HISTORIJSKA TRAUMA I RADIKALIZACIJA

**Kako međugeneracijski prijenos kolektivnih trauma
može doprinijeti (grupnoj) radikalizaciji?**

Autori: Mirza Buljubašić i Barbora Holá

Mirza Buljubašić je kriminolog i asistent na Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. Zanimaju ga ratni zločini, ekstremizam, tranzicijska pravda i različiti kutovi odstupanja u životnom tijeku/razvoju. Njegovo se sadašnje istraživanje fokusira na međusobno povezane aspekte međugeneracijske otpornosti na otpornost na radikalizaciju koja može dovesti do desničarskog ekstremizma, zločina te posljedica rata u post-konfliktnom bosanskohercegovačkom društvu. Ima veliko kvantitativno i kvalitativno istraživačko iskustvo. Prije je radio u raznim istraživačkim i zagovaračkim organizacijama koje se bave pitanjima vezanim uz kriminal. Kao aktivist, uključen je u brojna lokalna i globalna istraživanja i inicijative usmjerene na politiku u svom području interesa. Njegov znanstveni rad objavljen je, među ostalim, u časopisu Oxford University Press, International Criminal Law Review, Criminal Criminal Issues and Criminal Justice Studies: A Critical Journal of Crime, Law and Society.

Barbora Holá je viša straživačica na Nizozemskom institutu za proučavanje kriminala i provedbu zakona te vanredna profesorica na Odsjeku za krivično pravo i kriminologiju na Vrije Univerzitetu u Amsterdamu. Ima interdisciplinarni fokus i proučava međunarodno kazneno pravosuđe, obnovu društva nakon zločina i etiologiju kolektivnog nasilja. Barbora je opsežno objavljivala ove teme i izlagala na međunarodnim konferencijama i sveučilištima u Europi, Australiji, Africi i Americi. Barbora je urednica publikacije Počinitelji međunarodnih zločina: teorije, metode i dokaze (OUP, 2018.) i Oxfordski priručnik o ratnim zločinima (predstoji, 2022.). Osim njenog angažmana na magisterskom programu Međunarodni zločini, sukobi i kriminologija na Vrije Universiteit Amsterdam, Barbora je suradnica Centra za međunarodno kazneno pravosuđe, centra posvećenog interdisciplinarnim studijama zločina masovnih zločina i međunarodnog kaznenog pravosuđa (www.cicj.org) i supredsjedateljica je Grupe Europskog društva za kriminologiju o zločinima i tranzicijskoj pravdi (<https://ecactj.org/en/>).

Norveška ambasada u Bosni i Hercegovini (BIH) podržala je izradu ovog policy papira. Stavovi i mišljenja izneseni u ovom tekstu su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja donatora.

UVOD

U ovom radu, nastojimo se oslanjati na postojeće teorijsko i empirijsko znanje - koje proizilazi, između ostalog, iz kriminologije, studija sukoba i mira i studija radikalizacije/ekstremizma - s ciljem ispitivanja (potencijalne) uloge historijske traume u (kolektivnoj/grupnoj) radikalizaciji. Historijska trauma je objektivna, izmijenjena ili zamišljena trauma koja se desila u (daljoj ili bližoj) prošlosti i koju dijeli određena grupa ljudi (odnosno, koja predstavlja jedan od markera njenog grupnog identiteta kroz generacije) kroz generacije. Radikalizacija se odnosi na proces u kojem osoba postaje sve ekstremnija u političkim, vjerskim ili društvenim ideologijama, te podložnija prihvatanju bilo kojeg oblika (nasilnog) ekstremnog ponašanja da bi postigla svoje ciljeve. Međugeneracijski prijenos kolektivne traume može nesumnjivo imati značajnu ulogu u radikalizaciji budućih generacija grupa koje smatraju da ih "Drugi" historijski viktimizira. Cilj ovog rada je istražiti kako međugeneracijski prijenos kolektivne traume može doprinijeti (grupnoj) radikalizaciji?

U ovom radu se stoga uvodi (do sada relativno zanemarena) međugeneracijska perspektiva u studije radikalizacije. U tu svrhu, trebamo se prvo kratko osvrnuti na postojeće znanje o pojedinačnoj i kolektivnoj radikalizaciji. Nakon toga, govorimo o pojedinačnoj i kolektivnoj traumi i opisujemo njene posljedice i pojavne oblike. Pažnju onda skrećemo na međugeneracijski prijenos nasljeđa političkog nasilja, sa posebnim fokusom na međugeneracijski prijenos kolektivne traume, odnosno historijske traume. Posljednji dio daje sintezu naših argumenata i predstavlja nekoliko (okvirnih) tvrdnji o tome kako historijska trauma potencijalno može doprinijeti radikalizaciji današnjih i budućih generacija. U ovom radu se ne izlažu konačni dokazi niti ultimativne preporuke za politiku. Glavni cilj rada je da otvori nove prostore za dalje rasprave i buduća istraživanja (nasilne) radikalizacije, traume i njenih međugeneracijskih posljedica.

RADIKALIZACIJA

Radikalizacija je višeznačan koncept koji se još uvijek razvija, osporava i nije u potpunosti jasan.¹ Pojam "radikalizacija" pojavio se 1960-ih i 1970-ih godina u studijama društvenih pokreta.² Radikalizacija je opisivana kao proces koji ide od normativnih (tj. društveno prihvatljivih u određenom kontekstu, npr. "centrističkih", "ustaljenih", "*mainstream*", "normalnih", "umjerenih") ideja i/ili ponašanja do ekstremnih ideja i/ili ponašanja. Ne postoji radikalna singularnost. Ono što je normativno u sadašnjosti ili u jednom društvu može biti radikalno u budućnosti ili u nekom drugom društvu. Radikalizacija može uključivati pojedinačne ili kolektivne aktere, kao i državne, te podrazumijeva kognitivno usvajanje ekstremističke ideologije. Može rezultirati zagovaranjem, podržavanjem ili usvajanjem nasilnih (ekstremnih) ponašanja s namjerom nametanja svojih ideja drugima.³ Radikalizacija je stoga proces u kojem pojedinac i/ili kolektiv postaje sve više ekstreman u svojim političkim, vjerskim ili društvenim ideologijama, te podložniji prihvatanju bilo kojeg oblika (nasilnog) ekstremnog ponašanja.⁴ Iz tog razloga, krajnja tačka radikalizacije⁵ nije konačno utvrđena i može se manifestirati nasiljem.⁶ U zavisnosti od konteksta i društvenih, političkih i pravnih okolnosti, takvo nasilje se može konstruirati kao nasilni ekstremizam,⁷ terorizam⁸ ili zločin (npr. genocid, zločin protiv čovječnosti, ratni zločin, etničko čišćenje).⁹ U ovom tekstu sve takve nasilne pojavne oblike radikalizacije nazivamo političkim nasiljem.

Stoga, mi radikalizaciju poimamo kao postepen, nelinearan i dinamičan proces koji rezultira prihvatanjem političkog nasilja kao mogućnosti i/ili legitimnog pravca djelovanja. U tom smislu, radikalizacija predstavlja preokret sa odsutnosti stanja nasilja ka prihvatanju nasilnih oblika kolektivnog i/ili individualnog djelovanja s namjerom postizanja društvenih, političkih i/ili ideoloških ciljeva.

U posljednje dvije decenije, studije radikalizacije su primarno bile ugrađivane u okvire sekuritizacije i bavile su se zemljama sa visokim prihodima, zapadnim demokratijama i muslimanima.¹⁰ Nakon terorističkih napada na Sjedinjene Američke Države 11. septembra 2001. godine, oblast studija radikalizacije se počela razvijati i širiti; fokusirajući se predominantno na takozvanu "džihadističku" radikalizaciju. Istraživači u ovoj oblasti nastoje identificirati individualne karakteristike "(nasilnog) ekstremiste"¹¹ i različite individualne puteve¹² ka radikalizaciji. Na kolektivnom, grupnom nivou, znanstvenici se uglavnom fokusiraju na radikalne mreže grupa i dinamiku odnosa.¹³

Postoji konensus među znanstvenicima da je radikalizacija individualiziran proces, rezultat složenih¹⁴ višeuzročnih i višerazinskih faktora i dinamike; podrazumijeva emocionalnu,¹⁵ relationalnu,¹⁶ kognitivnu i bihevioralnu dimenziju.¹⁷ Imajući to u vidu, proces radikalizacije modelira se na različite načine.¹⁸ McCauley i Moskalenko predložili su trosmjerni model radikalizacije – pojedinačna, grupna i masovna/društvena – naglašavajući snažne emocionalne doživljaje poput bijesa i mržnje. Na *individualnom nivou* radikalizacija se dešava kroz iskustvo (i) ličnog nezadovoljstva koje se doživljava kao bijes ili osveta za štetu koja je nanijeta toj osobi ili relevantnim drugim osobama, (ii) grupnog nezadovoljstva koje se doživljava kao ogorčenje zbog nepravde nanesene većoj grupi ili relevantnim drugim osobama, i kroz (iii) "klizav teren", odnosno postepenu radikalizaciju ili postepeno kretanje ka ekstremnijim uvjerenjima i ponašanjima. Međutim, radikalizacija se također može desiti/pojačati zbog (iv) ljubavi, pomaganja relevantnim drugim osobama koje su radikalizirane, (v) nastojanja da se stekne neki status, (vi) bijega od ličnih problema i društvene nepovezanosti (tj. "odmrzavanja", "kognitivnog otvaranja"). Radikalizacija na *grupnom nivou*, prema McCauley i Moskalenko, dešava se kroz (i) grupnu polarizaciju i (ii) grupnu kompeticiju - koja može biti unutarnja (tj. takmičenje za "najradikalniji" status), za podršku unutar grupe (tj. takmičenje za preživljavanje) ili sa državom. Nadalje, (iii) grupna izolacija može pojačati/ubrzati put radikalizacije kada se bilo koji pojedinačni, grupni i/ili masovni/društveni faktori međusobno jačaju. Radikalizacija na *masovnom nivou* smještena je u kognitivnu dimenziju - kao javno mnjenje koje podržava (i) manihejska dualistička stajališta i prihvatanje javnosti da je "Drugi" loš i predstavlja prijetnju, što stvara plodno tlo za (ii) mobilizaciju mišljenja i djelovanja kroz mučeništvo. Pored toga, (iii) prekomjerna reakcija države na terorističku prijetnju dovodi do mobilizacije za podršku novim djelima terorizma i stvaranja novih prijetnji, čime se omogućavaju ciklusi političkog nasilja. Ne postoji hijerarhijski odnos između ova tri nivoa i oni mogu djelovati u interakciji.¹⁹

Pored ostalih značajnih teorijskih modela,²⁰ "3N pristup" kojeg su predložili Kruglanski i saradnici proces radikalizacije vidi kao potragu za značajem. Temelji se na individualnoj motivaciji (potrebama), ideološkom opravdavanju nasilja (narativima) i grupnim procesima (mrežama).

Kada se ideologija (koja opravdava političko nasilje a) koju promovira karizmatični vođa i društvene veze (koje promoviraju ekstremnu ideologiju) kombiniraju s ličnim i grupnim nezadovoljstvima, ta potraga može završiti ekstremnim razmišljanjem i ponašanjem. Drugim riječima, percipirani osjećaj poniženja nameće potrebu za traženjem, stvaranjem i/ili vraćanjem značaja. Ideologija ili zajednički narativ ukazuju na "počinitelja" kao izvor poniženja i legitimiraju nasilno političko djelovanje. Grupni procesi jačaju ideološki uticaj i omogućuju stapanje individualnog i grupnog identiteta, te povećavaju rizik od eksternalizacije kroz političko nasilje.²¹ Kako navode Ujedinjene nacije, radikalizacija se ne događa u vakuumu:

"Narativi o nezadovoljstvu, stvarna ili percipirana nepravda, obećano osnaživanje i sveobuhvatne promjene postaju privlačni ondje gdje se krše ljudska prava, zanemaruje dobro upravljanje i guše nadanja." ²²

Hafez i Mullins naglašavaju važnost razdvajanja pravdanja nasilja za političke ciljeve (tj. radikalizacije ideja) od učestvovanja u političkom nasilju (tj. radikalizacije ponašanja). Tvrde da su četiri faktora važna u grupnoj radikalizaciji: nezadovoljstvo (npr. diskriminacija), mreže (npr. prijateljstvo i porodične veze), ideologija (npr. za opravdavanje nasilja), i pogodno okruženje (npr. kampovi za obuku, internet).²³ Međutim, nasilno radikalno uvjerenje ne rezultira često nasilnim radikalnim činom.²⁴ Iako se čini vjerovatnim da ekstremna uvjerenja koja su nasilna vode političkom nasilju, uvjerenja vrlo često slabe zbog drugih vanjskih faktora, poput sukobljavajućih normi, kulture i navika. A ako se nasilno (ekstremno) uvjerenje smatra političkim nasiljem samo po sebi, "rat protiv metafora" bi mogao uključivati ideje poput strategije borbe protiv radikalizacije.²⁵

Kako bi napravili konceptualnu razliku između radikalizacije ideja i radikalizacije djelovanja, Moskalenko i McCauley su razvili takozvani model dvije piramide.²⁶ Svaka piramida prikazuje različite nivoe/stepene individualne radikalizacije. Dno "piramide radikalizacije ideja" zauzimaju pojedinci koji su neutralni u smislu političkog cilja, a slijede ih simpatizeri, zatim oni koji vjeruju u određenu političku borbu, ali ne opravdavaju nasilje, zatim oni koji opravdavaju nasilje u odbranu te borbe, a na vrhu piramide su oni koji osjećaju moralnu obavezu koristiti nasilje za odbranu svoje borbe. Dno "piramide radikalizacije djelovanja" čine pojedinci koji su inertni prema grupi ili borbi, zatim aktivisti, nakon toga pojedinci koji se bave legalnim političkim djelovanjem u svrhu te borbe, zatim radikalizirani pojedinci, a potom oni koji su uključeni u nezakonito političko djelovanje u svrhu borbe, a na vrhu piramide radikalizacije djelovanja su teroristi koji poduzimaju nezakonite radnje protiv civila. Obje piramide su, međutim, veoma fluidne u smislu procesa i ne postoji hijerarhijski odnos ili jednostavan tok prolaska kroz pojedinačne nivoe.

Za razliku od individualne radikalizacije, čini se da su kolektivni procesi radikalizacije, njihova relevantnost i značaj za radikalizirajuće pojedince relativno zanemareni. Niz studija koje se bave takvim kolektivnim dimenzijama radikalizacije razmatra radikalne miljue (tj. neposredno društveno okruženje za tajne grupe koje čine različita mjesta i prostori, npr. subkultura, zajednica),²⁷ društvene interakcije,²⁸ poput grupne polarizacije, grupne izolacije i konkurenčije među

različitim grupama,²⁹ društvenu isključenost, marginalizaciju i otuđenje.³⁰ Slično prethodno predstavljenim modelima radikalizacije, istraživači kolektivne nasilne radikalizacije također naglašavaju važnost grupnog identiteta,³¹ (kolektivnog) nezadovoljstva³² i ideologije.³³ Iako su brojni uzroci i/ili pokretači radikalizacije koji se povezuju sa kolektivnim/grupnim nivoom već utvrđeni u znanstvenim radovima i mogu (individualno, kumulativno, recipročno i/ili na drugi način) objasniti pribjegavanje političkom nasilju, istraživanja o potencijalnim vezama između kolektivne traume i radikalizacije sporadična su i rijetka. Pored toga, radikalizacija se također može na ovaj ili onaj način povezivati s međugeneracijskim prijenosom traume koja se događa u porodicama i unutar grupe/kolektiviteta. Trauma koja se prenosi unutar porodica i širih društvenih grupa može stvoriti plodno tlo za radikalizaciju.³⁴

Ovaj rad stoga istražuje ulogu *kolektivne traume* u radikalizaciji, primarno se baveći njenim *potencijalom da njeguje nasilnu radikalizaciju kroz generacije*. Sintetiziranjem znanja o tri relativno osporavana koncepta – traumi, radikalizaciji i međugeneracijskom prijenosu, razmatramo da li i kako kolektivna trauma, koja se prenosi s generacije na generaciju kao historijska trauma, može doprinijeti našem razumijevanju radikalizacije.

TRAUMA POJEDINACA I KOLEKTIVA

(i) Lična trauma

Iako ne postoji općeprihvaćena definicija traume, ona se u psihologiji koristi kao koncept i klinička dijagnoza koja označava rupturu u psihičkom dobrostanju osobe. Prema Dijagnostičkom i statističkom priručniku-IV-TR trauma može nastupiti kod osobe nakon psihološke ili fizičke povrede koja prijeti fizičkom ili psihičkom postojanju,³⁵ dok Dijagnostički i statistički priručnik-5 manje inkluzivno definira traumatske događaje kao stvarnu ili prijeteću smrt, tešku povodu, ili seksualno nasilje, čime se isključuju stresni događaji bez neposredne prijetnje po život i bez fizičkih povreda.³⁶ Pojedinci mogu doživjeti višestruke, produžene i/ili ponovljene traume tokom života.³⁷ Kao rezultat toga, pojedinci mogu imati jedinstvene konstelacije reakcija na traumatske događaje, koje se nazivaju "kompleksni traumatski stres". Traumatsko iskustvo može započeti u ranom djetinjstvu i poremetiti razvoj i formiranje sebstva zbog nedostatka izvora sigurnosti i stabilnosti. Jednako je bitno spomenuti da se traume i mentalni poremećaji mogu preplitati.³⁸

Vrlo često traumu karakterizira gubitak osjećaja sigurnosti nakon čega slijedi doživljaj (krajnje) bespomoćnosti i obespravljenosti.³⁹ Radi se o metamorfozi psihe koja utiče na osjećaj sebstva, uništavanju nečijeg temeljnog identiteta i razbijanju temeljnih uvjerenja.⁴⁰ Danieli navodi da bi izloženost traumi mogla uzrokovati rupturu životne rutine, što zahtijeva suočavanje sa promjenom i prilagodbu. Šok ili ruptura mogu biti uzrokovani (nizom) specifičnih događaja, ali također mogu biti trajni ili hronični, naročito u konfliktnim (ili konfliktu sklonim) područjima.⁴¹ Traumatski događaji se stoga ne moraju nužno direktno doživljavati⁴² i mogu se indirektno odvijati, npr. putem medija.⁴³ Trauma može imati cjeloživotne ili dugoročne posljedice (npr. tjeskoba, problemi sa mentalnim zdravljem).⁴⁴ Opsežni dokazi ukazuju na to da mentalne slike povezane s traumom mogu trajati cijeli život⁴⁵ i da se mogu na različite načine prenositi na sljedeće generacije.⁴⁶

Većina ljudi koji dožive traumatske događaje ne čine djela nasilja kasnije u životu. Međutim, u nekim slučajevima izloženost traumatskim događajima (poput zlostavljanja ili političkog nasilja) može biti faktor rizika za buduće nasilje.⁴⁷ Počinitelji političkog nasilja poput terorizma mogu imati iskustvo zlostavljanja u djetinjstvu uz sveprisutnu traumu i percepciju (unutargrupne) nepravde i poniženja.⁴⁸ Izloženost političkom nasilju može dovesti do iskustva tuge, straha, šoka, tjeskobe, stida, krivnje i samooptuživanja, ljutnje, neprijateljstva, bijesa i ogorčenosti, emocionalne obamrlosti, poteškoća u sjećanju i posttraumatskog stresnog poremećaja.⁴⁹ Lična trauma se može povezati s većom otvorenosću za nezakoniti i nasilni aktivizam.⁵⁰ Prethodna istraživanja pokazala su da je veća vjerovatnoća da su "vuk-samotnjak teroristi" (tj. oni koji ne pripadaju terorističkim mrežama niti su pod njihovom kontrolom) traumatizirani ili da imaju mentalne bolesti.⁵¹ Tako se ranija individualna trauma može nesumnjivo smatrati i faktorom radikalizacije⁵² i potisnim faktorom za pridruživanje radikalnim grupama, koje zauzvrat mogu pružiti podršku, razumijevanje i saosjećanje pojedincima koji se nose sa emocijama izazvanim traumom.⁵³ Trauma, dakle, nije samo potencijalni faktor za radikalizaciju po sebi, već se može posmatrati i kao marker ranjivosti ili mogući izvor motivacije za usvajanje radikalne ideologije.⁵⁴

(ii) Kolektivna trauma

Kolektivna trauma je relacijska posljedica traumatskog događaja u kojem se društvena grupa masovno viktimizira, naprimjer ubijanjem, mučenjem ili progonom.⁵⁵ Stoga je kolektivna trauma psihološka reakcija na traumatski događaj koji može doživjeti grupa pojedinaca⁵⁶ ili koja obuhvata cijelo društvo ili naciju. Neki primjeri pojava - koji uključuju kolektivnu viktimizaciju i stoga mogu dovesti do kolektivne traume - su pandemija, glad, prirodne katastrofe, masovna ubistva, terorizam, rat ili ratni zločini. Alexander i saradnici su tvrdili, pak, da događaji nisu sami po sebi traumatski jer je trauma društveno posredovana atribucija konstruirana kako se događaj odvija, prije nego što se događaj desi ili nakon što je događaj okončan.⁵⁷ Takva kolektivna traumatska iskustva mogu pobuditi kolektivna osjećanja i omogućiti transformaciju grupnog/društvenog ponašanja i kulture.⁵⁸ Kolektivna trauma nije odraz individualne patnje ili stvarnih traumatskih događaja; umjesto toga, u velikoj mjeri se temelji na simboličkoj rekonstrukciji i društvenoj imaginaciji. Samopercipirana kolektivna šteta predstavljena je u kolektivnom sjećanju grupe⁵⁹ i postaje zajedničko znanje koje se obično kolektivno konstruira kroz komunikacijske društvene funkcije. U tom smislu, grupni narativi igraju važnu ulogu.

Narativi su priče koje daju smisao i povezuju (prošle) kolektivne događaje sa savremenim okolnostima. Takvi kolektivni narativi oblikuju prošlost (iskustva) u koherentne priče sa savremenim tumačenjima i težnjama. Kolektivni narativi izražavaju se unutar javnog diskursa i čine dio zajedničkog grupnog identiteta. Kao takvi, kolektivni narativi su društveno konstruirani na način koji koherentno međusobno povezuje niz historijskih i trenutnih događaja te oblikuje kolektivno sjećanje oslanjajući se na narativne elemente (npr. osobe, radnje, prostor i vrijeme). Kolektivni narativi mogu biti (djelimično) činjenični (utemeljeni na stvarnim historijskim događajima) i/ili mitski, ili mogu kombinirati oboje, činjenice i mitove. Kolektivni narativi o traumi mogu biti trojaki: kolektivni narativi o gubitku i očaju,⁶⁰ kolektivni narativi žrtve,⁶¹ i kolektivni narativi krivnje i stida.⁶² Kolektivna traumatska iskustva stoga predstavljaju historijske gubitke

stanovništva, zemlje i kulture⁶³ ili ugnjetavanje; i zajednička su emocionalna – svjesna i nesvjesna reakcija – koja može dovesti do pozitivnog ili negativnog zajedničkog grupnog identiteta (izgrađenog oko kolektivne traume). Kolektivna trauma može se desiti kroz jedan događaj, dugotrajan period ili se može ponavljati. Neke grupe mogu biti samo viktimizirane, dok druge mogu biti i žrtve i viktimizatori.

Kolektivna viktimizacija može uticati na sve članove grupe nezavisno od njihovog direktnog traumatskog iskustva i može uključivati (manje ili više privremene i prostorno udaljene) traumatske događaje. Iz tog razloga, kolektivna trauma ima ogroman potencijal da izazove veliku promjenu u ponašanju, rezonovanju i osjećanjima ljudi (posebno prema "Drugom") čak i kada nisu lično doživjeli traumatski događaj. Pojedinci se mogu definirati kao članovi grupe kroz proces unutrašnje potrage za svrhom/značenjem i kroz depersonalizaciju.⁶⁴ Mogu dijeliti i usvajati, između ostalog, grupne narative i emocije kao svoje vlastite, uključujući i samopercipirano kolektivno stanje žrtve (tj. subjektivno stanje). Ta kolektivna iskustva kodirana u kolektivnom sjećanju i naglašena kolektivnim narativima pojedini članovi grupe mogu usvajati/internalizirati kao glavni referentni okvir za (objektivna, izmijenjena ili zamišljena) traumatska iskustva iz prošlosti.⁶⁵ Pojedinačni i kolektivni narativi mogu se preplitati na različite načine angažiranja narativa i konstruiranja identiteta. Pojedinci mogu (djelimično) usvajati ili osporavati kolektivne narative. Kolektivni narativi su stoga dio emocionalnog diskursa koji se odnosi na identitet, pripadnost i drugost.⁶⁶

Kolektivne emocije koje se prenose kroz grupne narative mogu biti pozitivne ili negativne, a često uključuju kolektivnu tjeskobu - nepovjerenje u "Drugog". Kroz kolektivne narative, međugrupni odnosi se mogu postepeno transformirati iz "mi i oni" u "mi protiv njih". Elite i drugi pojedinci često prizivaju kolektivne traume i koriste teorije zavjere za jačanje kolektivne tjeskobe.⁶⁷ Međutim, pojedinci također mogu razviti alternativna uvjerenja o kolektivnoj viktimizaciji. Inkluzivna uvjerenja, poput onih koja se temelje na sličnostima s iskustvima viktimizacije druge grupe, omogućuju solidarnost/koheziju, želju za pomirenjem i prosocijalno ponašanje u ime žrtava druge grupe.⁶⁸

Slično drugim (stvarnim ili društveno konstruiranim) nasljeđima političkog nasilja, kolektivna trauma se također može prenositi kroz generacije i uticati na način na koji kolektiv (i pojedinci) doživljavaju sadašnjost, percipiraju budućnost i grade odnose među grupama.

MEĐUGENERACIJSKI PRIJENOS HISTORIJSKE TRAUME

Međugeneracijski prijenos se odnosi na pojavu kada se određene osobine ili ponašanja uočavaju i kod roditelja i kod njihove djece. U posljednjim decenijama, kriminolozi su proučavali međugeneracijski kontinuitet u individualnom antisocijalnom ponašanju unutar porodice, a razvilo se i značajno znanje o konvencionalnom kriminalu.⁶⁹ Istraživanja provedena u okviru teorije cikličnosti nasilja⁷⁰ razjasnila su da se antisocijalno i nasilno ponašanje može prenositi kroz više generacija. Iskustva žrtve ili počinitelja mogu oblikovati tok ponašanja u kasnijem životu i u sljedećim generacijama.⁷¹ Također, u kontekstu političkog nasilja, postojeća literatura,

raštrkana po različitim disciplinama i različitim postkonfliktnim kontekstima, pokazuje postojanje međugeneracijskog prijenosa različitih i često iznenađujućih nasljeđa političkog nasilja. Koristeći teoriju cikličnosti nasilja, znanstvenici su istraživali puteve od političkog nasilja do međuljudskog nasilja⁷² ili moguće odnose izbjanja nasilja u zajednici i rata. Postojeće studije pokazuju da su u postkonfliktnim kontekstima djeca pod rizikom odrastanja u društvenim nevoljama i polariziranim zajednicama. Mlade generacije mogu biti sklone nasilju, antisocijalnom ponašanju, ali mogu doživljavati i niz drugih problema, poput frustracije, krvnje, bijesa, ekonomskog neuspjeha ili socijalne isključenosti.⁷³ Postojeća istraživanja, dakle, otkrivaju veliko međugeneracijsko nasljeđe ranijeg političkog nasilja, koje se prenosi kroz četiri glavna mehanizma unutar porodica i zajednica: biološki (epigenetski),⁷⁴ psihološki (privrženost/trauma), porodični (sastav porodice i roditeljstvo) i društveni (odnosi u zajednici, narativi, slike). Prično opsežno je izučavan međugeneracijski prijenos traume (i drugih problema s mentalnim zdravljem) sa roditelja koji su je doživjeli tokom epizoda političkog nasilja na njihovu djecu i potencijalno unuke.⁷⁵ Slično tome, kolektivna trauma može prelaziti sa generacije na generaciju i može ostaviti "nasljeđe hronične traume i nesavladane tuge".⁷⁶

Historijska trauma se može definirati kao međugeneracijski prijenos kolektivne traume i njenih posljedica. Historijska trauma je grupni prijenos tereta i posljedica prošlih traumatskih iskustava s jedne generacije na drugu.⁷⁷ Historijska trauma je (objektivna, izmijenjena ili zamišljena) trauma koja se desila u (daljoj ili bližoj) prošlosti i koju dijeli određena grupa ljudi kroz generacije. Trauma iz prošlosti može uticati na članove grupe - koji nemaju direktno traumatsko iskustvo - tako da oni mogu doživjeti simptome vezane za traumu.⁷⁸ Takvo nasljeđe kolektivnih traumatskih događaja može trajati generacijama i obuhvatati psihološke i socijalne reakcije.⁷⁹ Istraživanje o preživjelima političkog nasilja (npr. vezano za Holokaust, genocid u Armeniji, internaciju američkih građana japanskog porijekla tokom Drugog svjetskog rata i kolonizaciju autohtonih naroda) potvrdilo je ponovnu pojavu kolektivne traume među generacijom koja nije direktno doživjela viktimizaciju.⁸⁰

Historijska trauma funkcioniра kao narativ, emocionalni i mentalni model koji je privatno i javno zastupljen u sadašnjosti. Mohatt i saradnici su tvrdili da se historijska trauma može najbolje razumjeti kao vid javnog narativa.⁸¹ Predstavljanja historijskog stradanja u javnim narativima ostvaruju se kroz priče, društveno prihvaćeno sjećanje i unutrašnje veze između iskustva iz prošlosti i (koje se može prožimati do) trenutačnog iskustva. Emocionalno poistovjećivanje sa stradanjem predaka može uticati na svakodnevni život, identitet i zdravlje.⁸² Skoro svaka grupa može imati zajedničko mentalno predstavljanje traumatskog događaja iz prošlosti koje je definirano kao trpljenje gubitaka i/ili doživljaj bespomoćnosti, srama i poniženja u sukobu sa drugom grupom. Ova kolektivna sjećanja na traumatske događaje mogu postati neodvojive dimenzije identiteta jedne grupe, koje mogu (ili ne moraju) biti vidljive u svakodnevnom životu. Dakle, grupe identiteta (npr. politički, etnički, klasni vjerski, rasni) mogu izdvojiti neki traumatski događaj iz prošlosti i vječno ga oplakivati. Takva historijska trauma se naziva i "odabrana trauma".⁸³ Među članovima grupe, "odabrana trauma" može ponovno aktivirati osjećaj da imaju pravo vratiti ono što su njihovi preci izgubili prije mnogo stoljeća (tj. ideologija privilegije); to je narcisoidna reorganizacija grupe praćena neprijateljskim predrasudama o potomcima

neprijatelja svojih predaka ili, kroz zajedničko (grupno) pomjeranje, o trenutnom neprijatelju. Ideologija privilegije može neko vrijeme ostati uspavana, ali je politički lideri i maligna propaganda mogu rasplamsati.⁸⁴

Historijska trauma prenosi se s generacije na generaciju putem različitih mehanizama (tj. psiholoških, fizioloških, okolišnih i društvenih) i može se pojaviti na više nivoa:⁸⁵ u međuljudskim odnosima (tj. interakcija među kolegama), unutar porodica (npr. promijenjeno roditeljstvo, gubitak bitnih osoba ili izloženost faktorima stresa), u zajednici (tj. uticaj poremećaja društvenih mreža, te doživljaj sigurnosti i solidarnosti) i naciji (npr. potiskivanje kulture, prijetnja kontinuitetu nacije).⁸⁶ Na tim različitim nivoima, prijenos se odvija putem "narativa, sjećanja, moralnih imperativa, relacijskih modela i utjelovljenih načina bivanja u svijetu za svoje potomke... (i) uključuje prenošenje zajedničkih traumatskih iskustava proizišlih iz historije rasizma, genocida, progona, otimanja, kolonijalizma i drugih kolektivnih gubitaka i patnje".⁸⁷ Prijenos počinje u porodicama kroz ono što se govori ili ne govori (eksplisitno ili direktno).⁸⁸ Članovi porodice su izuzetno važni nosioci historijske traume, a djeca uče o prošlim patnjama grupa kroz odgoj, priče i tištine.⁸⁹ Djecu se može uvjeriti da je šteta nanesena i ona mogu internalizirati identitet žrtve. Trauma može onemogućiti fizičku i/ili psihološku reakciju roditelja prema djeci. Takva djeca mogu odrasti u stresnom okruženju (npr. izloženost djeteta zlostavljanju i zanemarivanju) i ispoljavati hronične simptome posttraumatskog stresnog poremećaja koji mogu dovesti do ciklusa traume u sljedećoj generaciji (ili više njih).⁹⁰

Interakcija sa bitnim osobama (npr. vršnjacima, širom porodicom) može imati sličan učinak i pojačati osjećaj (i formiranje identiteta proizišlog iz) kolektivne viktimizacije. Kroz obrazovni sistem, djeca postaju svjesnija viktimizacije i/ili hrabrosti koju su pokazali članovi grupe u prošlosti. Programi obrazovanja i udžbenici u školama mogu prenositi različite narative koji predstavljaju patnje grupe u prošlosti.⁹¹ Mediji (tj. različiti komunikacijski kanali, npr. novine, televizija, internet) mogu dodatno pojačati prijenos kolektivne traume. Političari, istaknuti članovi grupe (npr. vjerske vođe) i/ili vođe militariziranih grupa mogu (ponovo) izazvati i/ili pojačati (manje ili više prostorno i vremenski udaljenu) traumu kako bi vrbovali ili mobilizirali članove grupe, i/ili uspostavili ili zadržali moć.

Osim toga, različiti kulturni proizvodi mogu integrirati i produbiti historijsku traumu, poput umjetnosti, komemoracija i obilježavanja, praznika i muzeja povezanih s nasilnom prošlošću. Društveni pokreti i organizacije mogu dodatno pojačati međugeneracijski prijenos putem rituala i jezičkih praksi koje omogućavaju solidarisanje po osnovu zajedničkih traumatskih događaja. Zajednica također može dodatno ojačati uvjerenja o traumi iz prošlosti kroz interakciju između mladih i starijih, posebno kada je grupa u većini. Eksplisitne i implicitne poruke u svim sferama mogu oblikovati razumijevanje historijske kolektivne viktimizacije određenih grupa.

Prikupljeno je ogromno znanje o međugeneracijskom prijenosu traume u porodicama i zajednicama, koje se bavi traumatskim iskustvima npr. među autohtonim zajednicama u Australiji ili Kanadi ili ratnom djecom (unučadi) u Njemačkoj ili među jevrejskom dijasporom.⁹² Može se navesti nekoliko ilustrativnih primjera. Preživjeli Holodomora - masovnog izgladnjivanja miliona

Ukrajinaca od 1932. do 1933. godine – su prenijeli kolektivnu traumu na treću generaciju koja ima iskustva različitih emocija (npr. anksioznost, stres, bijes) i štetnog ponašanja (npr. rizično zdravstveno ponašanje, društveno neprijateljstvo). Treća generacija nikada nije doživjela horore svojih predaka, ali živi u “modu preživljavanja”.⁹³ Potomci Palestinaca koji su raseljeni tokom Nakbe 1948. godine su lošeg zdravlja, slabijeg socioekonomskog statusa i imaju veći nivo stresa u poređenju s porodicama koje nisu raseljavane.⁹⁴ Iskustvo gubitka ljudi, zemlje i kulture ostalo je prisutno među autohtonim Amerikancima na različite načine, što je između ostalog dovelo do visokih stopa samoubistava, ubistava, nasilja u porodici, zlostavljanja djece i alkoholizma.⁹⁵ Potomci kanadskog starosjedilačkog stanovništva sa iskustvom prisilnih rezidencijalnih škola i odvajanja od zajednice/porodice bili su izloženiji seksualnom nasilju, traumi, potrebi za dječjom skrbi, zloupotrebi nedozvoljenih supstanci, simptomima depresije i suicidalnim mislima i pokušajima.⁹⁶ Iskustvo Afroamerikanaca s ropstvom u kombinaciji s trenutnom rasnom diskriminacijom povezivano je s nekontroliranom pretjeranom napetošću, osjećajem otuđenosti, percepcijom straha i prijetnje od drugih, te negativnim izgledima za budućnost.⁹⁷ Kolonijalno političko nasilje⁹⁸ - poput sistema odvajanja djece u Australiji - povezano je s emocionalnim i psihološkim ranjavanjem, sociopatološkim ishodima u narednim generacijama, poput zloupotrebe droga ili alkohola, nesposobnosti konstruktivnog nošenja s budućnošću, društvene i emocionalne marginalizacije ili nasilnih djela poput porodičnog i seksualnog nasilja. Povećana zloupotreba droga i alkohola te fizičko nasilje (nasilje u porodici) mogu biti rezultat spore i tihe promjene društvenih normi koje dovode do urušavanja tradicionalnih odnosa u pogodenim porodicama.⁹⁹ Međugeneracijske posljedice Holokausta najopsežnije su i najduže proučavane u području studija traume.¹⁰⁰ U studijama se izvještava o prisustvu traume kod treće generacije preživjelih Holokausta¹⁰¹ i govori o različitim načinima na koje trauma može preskočiti generaciju (ili više njih).¹⁰² Slični nalazi potvrđeni su među armenskim potomcima žrtava genocida.¹⁰³ Generacije koje nisu bile direktno pogodenе ratom i/ili političkim nasiljem govore su o brojnim problemima kao što su osjećaj praznine i posljedice ušutkivanja prošlosti, te pitanjima u vezi s neispričanom ili skrivenom prošlošću. Kao rezultat se kod naredne generacije pojavljuje (ne)svjesna trauma, osjećaj straha, krivice i odgovornosti i/ili potreba za pomirenjem.

Iako su istraživanja međugeneracijskih posljedica kolektivnih traumatskih događaja bogata, uopće ne postoji međudisciplinarna razmjena sa oblastima studija o radikalizaciji i studija o nasilnom ekstremizmu; usprkos činjenici da se faktori rizika od radikalizacije jasno preklapaju sa nasleđem prošlih kolektivnih trauma i na kolektivnom i na individualnom nivou, kako je to utvrđeno u ranijim istraživanjima. Veliki šokovi iz (daleke) prošlosti potencijalno mogu odigrati ulogu u radikalizaciji kolektiva i/ili pojedinaca u sadašnjosti (i budućnosti) i stoga mogu potaknuti krug nasilja (tj. cikličnu viktimizaciju i osvetu).

HISTORIJSKA TRAUMA I (GRUPNA) RADIKALIZACIJA

Kao što smo pokazali, kolektivna viktimizacija (tj. objektivno stanje i proces) se smatra glavnim izvorom kolektivne traume i bez sumnje može dovesti do daljnjih sukoba i političkog nasilja.¹⁰⁴ A pošto se kolektivna trauma prenosi s generacije na generaciju, ostavlja mogućnost da se krugevi nasilja nastave vrtjeti.

Kolektivnu traumu pokreću osjećaji tuge, straha, bijesa i samosažaljenja. Oni koji su ranije bili žrtve sada mogu postati počinoci, npr. zbog želje za osvetom,¹⁰⁵ ili upotrebljavajući nasilje radi "samoodbrane" od (objektivne ili zamišljene) prijetnje od buduće viktimizacije.¹⁰⁶ Radikalizacija grupe ovisi o tome kako nečija grupa razumije (objektivnu ili zamišljenu) kolektivnu viktimizaciju iz (daleke) prošlosti, u kojoj je mjeri ranija viktimizacija povezana s identitetom grupe, i da li (ili ne) drugu grupu homogeno smatra neprijateljskom i označava kao prijetnju/neprijatelja (tj. delegitimizirana/obezvrijedjena/dehumanizirana).¹⁰⁷ Dakle, bitan je okvir i sadržaj narativa o traumi iz prošlosti. Strah i poniženje pretrpljeno od "Drugih" koji su identificirani kao neprijatelj (iz prošlosti) i kao trenutna prijetnja mogu pokrenuti kolektivnu, a time i individualnu radikalizaciju.¹⁰⁸

Viktimizacija grupe i rezultirajuća kolektivna trauma mogu imati snažan uticaj na emocije i uvjerenja u vezi s drugom grupom; tako što će iznjedriti destruktivne stavove, afektivne odgovore i sklonosti određenom ponašanju prema drugoj grupi. Izravno, jednako kao i posredno ili preneseno, iskustvo kolektivne viktimizacije može izazvati afektivne emocionalne reakcije poput bijesa, uznenirenosti i poniženja. Poniženje može dovesti do podrške nasilju i osveti, te smanjiti nivo podrške za kompromise i mir/pomirenje.¹⁰⁹ Kolektivna viktimizacija i narativi o kolektivnoj žrtvi mogu izazvati osjećaj ljutnje povezane s političkom netolerancijom, moralnim zgražanjem i derogacijom druge grupe. Općenito, grupe koje su u prošlosti viktimizirane - kad se podsjetete na viktimizaciju grupe - manje su sklone da se bave odgovornošću za političko nasilje vlastite grupe i pokazuju manje empatije za patnje druge grupe.¹¹⁰ Na taj način, uvjerenja o poziciji žrtve mogu dovesti do radikalizacije i cikličnosti nasilja, posebno kada su u diskurse uključena moralna opravdanja i legitimiziranja nanošenja štete drugim grupama.¹¹¹ (Pre)oblikovanjem tumačenja historijskih događaja, takvi kolektivni narativi o ranijim patnjama mogu doprinijeti radikalizaciji i mobilizaciji grupe za učešće u političkom nasilju.¹¹² Nove komunikacijske tehnologije igraju sve važniju ulogu u radikalizaciji i mobilizaciji. Kao što je kratko spomenuto, trauma iz prošlosti se može prenositi i osnaživati putem društvenih struktura i simbola.¹¹³

Stoga se kolektivna/historijska trauma može povezati s radikalizacijom kroz potvrđivanje narativa koji podržavaju sukob,¹¹⁴ opravdavaju umiješanost u sukob, ocrtavaju prijetnje grupi, delegitimiziraju/obezvrijeduju/dehumaniziraju¹¹⁵ drugu grupu, veličaju imidž grupe, predstavljaju grupu kao jedinu žrtvu, ohrabruju mobiliziranje patriotizma, naglašavaju važnost očuvanja jedinstva u suočavanju s vanjskom prijetnjom i/ili se sastoje od težnje za mirom.¹¹⁶ U pozivanju na preventivnu nasilnu akciju protiv druge grupe, naglasak na kolektivnoj traumi i žrtvi iz prošlosti može promicati radikalizaciju i opravdati buduće nasilje; to mogu biti i pozivi na patnje i nepravde iz (daleke) prošlosti koje im je nanijela druga grupa.¹¹⁷ Konstruiranje i percipiranje druge grupe kao bivšeg (objektivnog, izmijenjenog ili zamišljenog) krivca i zlostavljača, a istovremeno i kao trenutne (egzistencijalne) prijetnje može biti važan sastojak u procesima (grupne) radikalizacije.¹¹⁸

Historijska trauma je često neodvojiva od kolektivnog identiteta i kolektivnog sjećanja. Kolektivni identitet, kultura i simboli stvaraju ili jačaju spremišta zajedničkih osjećaja i pozitivnog samo-predstavljanja koje donosi kolektivnu snagu i koheziju. Identiteti (npr. politički, etnički, vjerski, klasni, rasni, rodni) su međutim fluidni i fleksibilni. Otvoreni su za instrumentalizaciju

i radikalizaciju pojačavanjem specifičnih obilježja identiteta grupa kroz narative o traumi iz prošlosti. Obilježja identiteta - kolektivni narativi, kolektivne emocije i mentalna predstavljanja - mogu se međusobno pojačati tako što će svako od njih obuhvatiti retoriku koja podržava sukobe.¹¹⁹ Međusobna interakcija obilježja identiteta pruža plodno tlo za radikalizaciju koja potencijalno može dovesti do političkog nasilja. Ona mogu imati i različite društvene funkcije, kao što su jačanje identiteta grupe, solidarnost/kohezivnost i mobilizacija. Posebno u vrijeme kriza (poput rata, prirodnih katastrofa, ekonomске ili političke krize, društvenih previranja), takva se obilježja identiteta povezana s prošlom (drevnom) viktimizacijom mogu predstaviti kao izravna iskustva i uokviriti kao jedinstvena patnja. Uloga vođa i interakcije između vođa i sljedbenika također predstavljaju važne elemente čitavog procesa. Vođe mogu koristiti (ponovno) aktiviranje historijske traume u generaciji koja se ne sjeća traumatskog događaja za potpirivanje ideologija privilegije u funkciji mobilizacije i radikalizacije.¹²⁰ Dakle, vođe mogu "koristiti" historijsku traumu za radikaliziranje grupe i pružanje inspiracije i/ili pravca djelovanja.¹²¹ U ekstremnim situacijama, potisnuti narativi iz prošlosti mogu postati dominantni, čime se može dodatno ojačati radikalizacija grupe. Upravo nedostatak izravnog iskustva kolektivnog nasilja, koliko god to izgledalo paradoksalno, nedvojbeno povećava rizike novih generacija od radikalizacije. Kada obilježja identiteta naglašavaju historijsku traumu, mogu potaknuti grupnu radikalizaciju i dovesti do mogućeg kruga nasilja (ili više njih).

Stoga je historijska trauma društveno posredovano pripisivanje koje može pobuditi kolektivna osjećanja i potaknuti transformaciju grupnog/društvenog ponašanja i kulture. Bilo koja historijska trauma se javno prikazuje kroz kolektivne narative koji utiču na kolektivne emocije i formiraju kolektivne mentalne modele koji povezuju (mitološke ili ne) patnje grupe iz (daleke) prošlosti sa sadašnjosti. Narativi o historijskim traumama, posebno ako se radi o mitovima, mogu se koristiti za pretvaranje historije u sadašnjost; isticanje jedinstvenosti određenog historijskog trenutka kolektivnog žrtvovanja grupe može pokrenuti ili doprinijeti procesima radikalizacije među potomcima. Strah za opstanak grupe može omogućiti svjesne i nesvjesne odnose između mentalnog predstavljanja kolektivne traume iz (daleke) prošlosti i percepcije druge grupe kao savremene prijetnje, što ne mora biti zasnovano na stvarnosti ili činjenicama. Stoga kolektivna predstavljanja historijskih trauma mogu biti još jedan sastojak otrovnog koktela faktora rizika koji imaju potencijal da pojačaju radikalizaciju, posebno na grupnom nivou.

HISTORIJSKA TRAUMA KAO (GRUPNA) RADIKALIZACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI (NE)SPUTANI POTENCIJAL

Bosna i Hercegovina je primjer kako kolektivne traume mogu proći kroz nekoliko generacija i odigrati ulogu u radikalizaciji narednih generacija.¹²² Istaknut primjer kako pozivanje na (daleku) historijsku traumu može pojačati grupnu radikalizaciju - što na kraju može dovesti do masovnog političkog nasilja - je korištenje srpske kolektivne viktimizacije u Kosovskoj bitci 1389. kao jednog od glavnih obilježja srpskog identiteta prije jugoslavenskih ratova 1990-ih. Bivši predsjednik Jugoslavije, a kasnije i Srbije, Slobodan Milošević i njegovi saradnici aktivirali su historijsku traumu kroz javne narative, izazivajući emocije i mentalne predstave o gubitku i poniženju koje su im nanijeli "oni Drugi". U kampanji buđenja srpskog nacionalizma korišten je

osjećaj viktimizacije, između ostalog i kroz simboličnu reinkarnaciju mučeničkog kneza Lazara, kojeg su Osmanlije ubile u bici na Kosovu. Noseći njegove posmrtnе ostatke kroz Jugoslaviju, Srbi su bili podstaknuti da tuguju zbog njegovog poraza u Kosovskoj bici i djeluju u tom trenutku kako bi preokrenuli tu drevnu (iako stalnu) nemoć, poniženje i sramotu. Korišteni narativi, rituali i medijsko uokvirivanje opravdavali su pravo na osvetu drevnom neprijatelju - Osmanlijama - koji su bili mentalno predstavljeni kroz grupu tadašnjih muslimana (današnjih Bošnjaka).¹²³ Renaud de La Brosse je otkrio da su od jula 1988. do marta 1991. godine štampani mediji objavili više od 4.000 članaka kojima su budili historijske traume, a televizijski prenosi godišnjice bili su krajnji okidač za zvjerstva velikih razmjera.¹²⁴ Kolektivna trauma iz prošlosti postala je događaj sadašnjosti, savremene etničke grupe postale su drevni neprijatelji - "oni Drugi" - objekti dehumanizacije. To je, među ostalim historijskim traumama, dovelo do radikalizacije grupe i doprinijelo kasnijem masovnom nasilju.

Međutim, potencijal historijskih trauma da hrane radikalizaciju na Balkanu nije ograničen samo na prošlost. Sada je mlada generacija koja nije izravno iskusila posljednje balkanske ratove odrasla. Naše iskustvo u radu na terenu sa porodicama i zajednicama u Bosni i Hercegovini pokazuje da su historijske traume i dalje sveprisutne, složene, višeslojne i međusobno suprotstavljene. Svaka etnička grupa, tj. Bošnjaci, (bosanski) Srbi i (bosanski) Hrvati, ima svoju traumu iz (manje-više daleke) prošlosti koja se ističe u javnim kolektivnim narativima, pričama koje djeci pričaju njihovi roditelji, predstavlja u javnim simbolima, obilježava na godišnjim ceremonijama i natjecateljskim komemoracijama namijenjenim isključivo za određenu grupu, a donekle je integrirana i u školske programe.¹²⁵ Rat u Bosni i Hercegovini je ostavio vidljive i nevidljive ožiljke. Suočavajući se s dubokim nezacijeljenim ranama iz (daleke) prošlosti i svježim ranama iz nedavne traumatske prošlosti koju zapravo nisu proživjele, nove generacije odrasle su u porodica i okruženjima koja su ih učinila manje-više ranjivim ili otpornim na potencijalne posljedice historijske traume. Kao što je metaforički navelo dijete rođeno poslije rata, sve se svodi na to "šta su vam ostavili vaši roditelji (ili njihovi roditelji) ostavili, da li mrvicu ili užinu (...) koju su zatrovali (historijskom traumom)".¹²⁶

Svaka grupa ima tendenciju da predstavlja svoju žrtvu kao superiornu, isključivu i jedinstvenu, koju su uzrokovali "oni Drugi". Takvi kolektivni narativi o historijskim traumama - o ekstremnoj patnji grupe iz (daleke) prošlosti koju joj je nanijela druga grupa (ili više njih) - stavljeni su u središte identiteta svake grupe, duboko ukorijenjeni u društvenom tkivu, političkom i društvenom životu, čineći odnose između grupe krhkim. Kako je primjetilo jedno dijete rođeno nakon rata 1992-1995. "politika proizvodi mnogo negativnih tenzija za moju generaciju i one koje dolaze".¹²⁷ Umjesto da pokušaju razumjeti i pomiriti složeni međugrupni pejzaž žrtava i počinilaca iz prošlosti, narativi o historijskoj traumi su suprotstavljeni, jednostrani i isključujući. Međutim, mlađi koji nisu doživjeli to nasilje suočeni su s prikazima isprepletenog nasilja iz daleke ili nedavne prošlosti, patnji i okrivljavanja, gotovo svakodnevno - u porodicama, vijestima, dok hodaju ulicama u gradovima i selima, u školama. Kako primjećuje drugi ispitanik, "etnonacionalizam se njeguje i u porodicama i u obrazovnim ustanovama", podređujući mlade iz Bosne i Hercegovine njihovoj etničkoj grupi i lišavajući ih odnosa sa pripadnicima drugih etničkih grupa.¹²⁸ Takve uglavnom selektivne i konkurentne historije i njihovi prikazi ne nude gotovo nikakav prostor

za promišljanje ili kritički pristup. Osim toga, međuetnički susreti u današnjoj BiH su u velikoj mjeri ograničeni u odnosu na period prije 1990-ih.¹²⁹ Ova međuetnička izolacija i uglavnom etnički homogena sredina još je jedan nusproizvod rata 1992-1995. kako je primijetio ispitanik iz poslijeratne generacije:

“problem je u tome što jedna (etnička) većina živi na jednom mjestu, nisu bili u kontaktu s drugima (drugim etničkim grupama) ... zatvoreni su (u okvire jedne etničke grupe), pa postoji problem s tim mjestima (gdje živi većina pripadnika drugih etničkih grupa)”.¹³⁰

Načini na koje društveni i politički ekosistem, posebno lideri i mediji, iskorištavaju narative, emocije i mentalne predstave o nasilju iz prošlosti i historijskim neprijateljima - u kombinaciji s relativnim nedostatkom međuetničkih susreta i komunikacije o historijskim traumama - stvaraju zavjeru tišine¹³¹ u kojoj su odrastale poslijeratne generacije. Ova zavjera šutnje može dodatno doprinijeti (ponovnom) stvaranju straha od “nepoznatog” i potpiriti ksenofobne percepcije o “Drugima” među poslijeratnim generacijama. Naprimjer, kada se međugrupna ratna iskustva ne prenose u potpunosti (npr. u porodicama, zajednicama ili u službenim/javnim predstavljanjima prošlosti), stvaraju se “praznine” koje mogu popuniti, između ostalog, ekstremistički narativi zasnovani na historijskim traumama, koje zagovaraju određeni lideri i mediji.¹³² Kako ističe Lijtmaer: “[n]isu mrtvi ono što proganja, nego praznine koje su u nama ostavile tajne drugih”.¹³³

U takvom društvenom i političkom okruženju, pojedinci mogu biti skloniji usvajanju i normalizaciji ekstremnih uvjerenja, te podržavati opravdavati nasilje i ekstremne postupke, posebno ako se snažno identificiraju sa “vlastitom” etničkom grupom.¹³⁴ Tako kolektivni narativi o žrtvi, posebno ako su sveprisutni i često se ponavljaju, mogu kod mladih izazvati različite neugodne emocije poput bijesa, poniženja, nepovjerenja u “one Druge”, osjećaja tuge, nepravde, otuđenošt ili nemoći.¹³⁵ Kao što je opsežno prikazano u literaturi o radikalizaciji, sve ovo predstavlja plodno tlo za potencijalnu radikalizaciju.

Mnoštvo mehanizama koji se međusobno jačaju mogu dovesti do toga da mladi bespogovorno usvoje narative o kolektivnoj traumi u Bosni i Hercegovini, a zatim i do njihove potencijalne daljnje radikalizacije. Naprimjer, odrastanje u porodicama koje isključivo usvajaju i naglašavaju narative o historijskoj traumi i/ili život i komuniciranje u ekosistemu (npr. škola, vršnjaci, posao) u kojem je grupa u absolutnoj većini i nema suštinskog dodira sa drugom grupom može strukturirati razumijevanje kolektivnog identiteta, sjećanja i traume među mladima. S druge strane, mladi mogu naslijediti obilježja podložnosti radikalizaciji. Kako je istaknuto ispitanik koji pripada novoj generaciji rođenoj poslije rata (1992-1995.):

“mi (mladi) nismo širokoumni, (...) imamo uske stavove (...) nemamo poštovanja prema mišljenjima drugih (drugih etničkih grupa) (...) mi (mladi) smo još uvijek učahureni (ugrađeni ili zatvoreni u jednu etničku grupu), mi (mladi) idemo iz jedne krajnosti u drugu (...) uče nas da šutimo, da ne dovodimo u pitanje, indoktrinirani smo da je samo moja istina prava (...) ”.¹³⁶

Etno-nacionalni politički lideri stvaraju, održavaju i normaliziraju diskurs o historijskoj traumi (zasnovan na emocijama, npr. zamjeranju, ljubavi prema identitetu/grupi, strahu od druge grupe) koji dodatno pojačava atmosferu nadmetanja, izolacije i nepovjerenja između grupa. Štaviše, određeni javni događaji (npr. godišnjica zločina) ili (stvarne ili zamišljene) vanredne situacije (npr. rat, društvena previranja) mogu označiti neku grupu kao odgovornu za patnje određene grupe u prošlosti i hraniti narative o egzistencijalnoj prijetnji kojoj je ta grupa izložena.

Ako se trenutni javni i privatni diskurs radikalizira čestim pozivanjem na (daleku) prošlost i isključivu patnju vlastite grupe u rukama "onih Drugih", mlade osobe odrastaju u okruženju u kojem su ekstremni stavovi manje-više normalizirani. Nasilna prošlost se selektivno instrumentalizira kako bi služila današnjim potrebama i budućim težnjama. Gotovo kao da se prošlost, sadašnjost i budućnost spajaju u jedan bezvremenski mješavini. Historijska trauma stvara i oblikuje trenutno nepovjerenje među grupama, pridaje važnost zamjeranjima iz prošlosti u današnje vrijeme i dodatno izolira grupu od članova drugih grupa. Takvo okruženje može biti plodno tlo za radikalizaciju mladih.

Drugi mladi ispitanik je to s pravom rezimirao na sljedeći način:

"Pitanja (prošlog) rata pokreću i usmjeravaju osobe koje nemaju nikakvog iskustva ili se ne sjećaju rata (poslijeratnu generaciju) više nego ratnu generaciju (...) ratna generacija obično kaže stvari poput 'da se nikad ne ponovi' (rat), dok se mi (poslijeratna generacija) ponašamo kao da rat još uvijek traje."¹³⁷

ZAKLJUČAK

Integriranjem znanja iz istraživanja o kriminologiji zločina, međugeneracijskoj kriminologiji, traumi i radikalizaciji, ovaj rad ima za cilj potaknuti rasprave među znanstvenicima, praktičarima ili kreatorima politika o dalnjim istraživanjima i strategijama za sprječavanje i/ili suzbijanje radikalizacije i eventualnog pribjegavanja političkom nasilju. U radu se razmatra kako historijska trauma može igrati ulogu u radikalizaciji budućih generacija. Zato su predstavljene međugeneracijske perspektive, koje su se relativno nedavno počele pojavljivati u studijama o radikalizaciji.¹³⁸ Naš rad nema za cilj ponuditi rješenja ili predstaviti uvjerljive dokaze ili tvrdnje, već potaknuti trenutno razmišljanje na temu radikalizacije i otvoriti nove prozore za daljnja razmatranja i rasprave.

S obzirom na oskudnost postojećih (teorijskih i empirijskih) istraživanja o ovoj temi, rad ima neizbjegna ograničenja. Prvo, nedostaju empirijski uvidi u međugeneracijski prijenos kolektivne traume koja potencijalno radikalizira naredne generacije. Zbog oskudnog znanja o traumi, radikalizaciji i međugeneracijskom prijenosu, naša sinteza je uglavnom teorijska, nužno selektivna i spekulativna. Buduća istraživanja trebala bi imati za cilj sistematsku integraciju postojećeg teorijskog znanja i pokušati generirati empirijske dokaze i znanja o ovom pitanju. Drugo, važno je shvatiti da historijska trauma nije jedino (meta)uzročno objašnjenje radikalizacije. Iako fokusiranje na historijske traume može poboljšati razumijevanje ranjivosti i motivacija koje mogu dovesti do radikalizacije, istraživanje mnogih drugih pojava i faktora na individualnom, grupnom ili društvenom nivou i njihovih interakcija apsolutno je neophodno da bismo bolje razumjeli pitanje radikalizacije mladih.

Iako ovaj rad ne nudi konačne nalaze, ponuđeno je nekoliko uvida za kreatore politika. Narativi i simbolični prikazi kolektivne patnje iz prošlosti, posebno ako su isključivi, rigidni i jednostrani, mogu iskriviti mentalno predstavljanje prošlosti i sadašnjosti te izazvati neugodne (tj. negativne) emocije koje na kraju mogu predstavljati rizik od radikalizacije. Svaka politika koja se odnosi na sprječavanje i suzbijanje radikalizacije mladih mora imati holističku i višeslojnu prirodu te uključivati fokus na međugeneracijskim posljedicama narativa, emocija, simboličkih i mentalnih prikaza kolektivne prošlosti.

Svaki kolektivni narativ o prošlosti koji je selektivan, rigidan i zasnovan na označavanju druge grupe kao počinioca i koji podržava sukob i mitove može njegovati okruženje pogodno za radikalizaciju mladih. Politikama sprječavanja i suzbijanja radikalizacije mogu se podržati i osmislići kreativna sredstva usmjereni na promicanje kritičkog promišljanja o prošlosti, promoviranjem inkluzivnih narativa o prošlim patnjama, identitetu i drugim grupama. Alternativni i bolje nijansirani narativi i simbolički prikazi prošlosti trebaju privući mlade i (ponovno) kalibrirati njihov unutarnji prikaz i razumijevanja historijske traume. Pokretanje ugodnih (tj. pozitivnih) emocija (npr. kroz pričanje šala) može potpomoći strategiji prevencije/suzbijanja.¹³⁹ Naprimjer, nove komunikacijske tehnologije mogu se koristiti za slanje pažljivo osmišljenih simbola/poruka (npr. mimova) ili narativa koji pobuđuju iznijansirano razumijevanje patnji grupe u prošlosti i uzimaju u obzir potencijalno neugodne (tj. negativne) emocije. Drugim riječima, da bi bili

učinkoviti, kontranarativi i simboli trebaju izazivati (ugodne) emocije povezane s identitetom, pripadnošću i drugošću. Emocionalni senzibilitet između grupa mora se uzeti u obzir u bilo kojim aktivnostima radikalizacije. Iako vođe i prisustvo mitologizirane historijske traume u javnom prostoru (npr. institucije, spomen obilježja, nazivi ulica) mogu radikalizirati i dovesti do političkog nasilja, više pažnje treba usmjeriti na uticaj porodice i vršnjaka. Kolektivna trauma vezana je za kolektivni identitet i kolektivno sjećanje; ona se, međutim, njeguje u interakciji sa porodicom i vršnjacima. Dakle, jačanje solidarnosti među grupama - npr. kroz razmjenu ili posredovanje porodica između grupa, ekonomiju, sport, obrazovanje ili bilo koju drugu neformalnu društvenu praksu, npr. zajedničko obilježavanje ili oplakivanje određenih historijskih događaja - može dodatno potaknuti kognitivno promišljanje o historiji svake grupe, rezultirati otvorenosti prema različitim pogledima i razumijevanje "Drugih", što opet može promijeniti potencijalne neugodne emocije koje izaziva historijska trauma. Kako bi se dodatno ublažile emocionalne međugeneracijske posljedice historijske traume, današnji kolektivni identitet treba odvojiti od prošlosti. Mjere koje poduzimaju relevantni akteri se moraju pozabaviti zamjeranjima i emocijama u vezi s patnjom grupe u prošlosti (npr. strah da će se historijska trauma ponoviti) i promovirati perspektivu orientiranu prema budućnosti, zasnovanu na refleksivnom, otvorenom, interaktivnom, i koliko god je moguće, odvojenom pogledu na (traumatsku) prošlost.

Društveno konstruiran plan za stvaranje alternativnih narativa i kontranarativa za međugeneracijsku radikalizaciju zasnovanu na kolektivnim traumama leži u razumijevanju i pridavanju značenja historijskim događajima i činjenicama, ne samo suštinskom, nego i načinu na koji oni utiču na naše emocije, misli i ponašanje te oblikuju svakodnevni život. Korijene političkog nasilja ne treba (samo) pratiti u patologiji ili ideologiji, nego u autentičnoj nemogućnosti (kritičkog) razmišljanja (o određenim stvarima), koja se može naći i među inteligentnim ljudima.¹⁴⁰ Kao što je Hannah Arendt primijetila, postoji "čudna međuvisnost nepromišljenosti i zla", posebno u kriznim vremenima.¹⁴¹ U današnjem svijetu brzih dešavanja, pometnje, novih uticaja i brzih društvenih promjena, preveniranje i sprječavanje političkog nasilja se treba zasnovati na formiranju ili transformiraju propale savjesti, razvijanju sposobnosti ili spremnosti za (kritičko) razmišljanje, refleksiju i osjećanje.

BILJEŠKE

- 1 Radikalizam i radikalizacija imaju različite genealogije. Prvo se odnosi na politički pokret unutar liberalne ili egalitarne demokratske tradicije, dok drugo korijene vuče iz supremacističke autoritarne tradicije. Schmid, A.P. (2014). *Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?* International Centre for Counter-Terrorism - The Hague, 1-29.
- 2 Npr. della Porta D. and Tarrow, S. (1986). *Unwanted Children: Political Violence and the Cycle of Protest in Italy, 1966-1973.* European Journal of Political Research, 14, 607-632.
- 3 Kruglanski, A.W., Gelfand, M.J., Bélanger, J.J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M. and Gunaratna, R. (2014). Processes of Radicalization and Deradicalization. *Political Psychology*, 35: 69-93; McCauley, C., and Moskalenko, S. (2017). Understanding political radicalization: The two-pyramids model. *American Psychologist*, 72(3), 205-216; Vergani, M., Iqbal, M., Ilbahar, E. and Barton, G. (2020). The Three Ps of Radicalization: Push, Pull and Personal. A Systematic Scoping Review of the Scientific Evidence about Radicalization Into Violent Extremism. *Studies in Conflict and Terrorism*, 43(10), 854.
- 4 Ekstremizam je uvijek relacijski koncept i suprotan je od normativnog diskursa/ponašanja. Nasilni ekstremizam odnosi se na djela nasilja koja se povezuju sa ili opravdavaju ekstremističkom vjerskom, društvenom ili političkom ideologijom. Radi se o širokom konceptu koji se može odnositi na bilo koju vrstu nasilja, uključujući terorizam i ratne zločine koji se percipiraju i/ili konstruiraju kao ekstremni.
- 5 Deradikalizacija i dezangažiranje su koncepti suprotni radikalizaciji. Prvi se odnosi na kognitivne promjene koje rezultiraju odbacivanjem nasilne ekstremističke ideologije i prihvatanjem nenasilja. Drugi se odnosi na ponašajnu promjenu koja smanjuje rizik uključivanja i angažiranja u nasilni ekstremistički čin. A borba protiv radikalizacije (counter-radicalisation) odnosi se na politike i programe koji se bave uslovima nasilnog ekstremizma i odvraćanjem od njega. Vidjeti npr. Horgan, J. (2009). *Deradicalization or disengagement? A process in need of clarity and a counterterrorism initiative in need of evaluation.* International Journal of Social Psychology, 24 (2), 291-298; Bjørgo, T. and Horgan, J. (2009). *Leaving terrorism behind: Individual and collective disengagement.* Routledge; Feddes, A. R., Mann, L., and Doosje, B. (2013). *Scientific Approach to Formulate Indicators and Responses to Radicalisation. Empirical study.* SAFIRE; Schmid A.P. (2013). *Radicalization, De-Radicalization, Counter-Radicalization: A Conceptual Discussion and Literature Review.* ICCT Research Paper.
- 6 Pored nasilne radikalizacije (tj. radikalizacija s nasiljem kao ishodom), neki autori sugeriraju korištenje pozitivne, dobronamjerne ili nenasilne radikalizacije, koja se definira kao suprotnost pronašilnom procesu i koja formira otpornost na uslove nasilja ili proces radikalizacije gdje se nekorištenje nasilja (kao ishoda) temelji na pragmatičkim, taktičkim, i/ili vremenskim uvidima. Dakle, radikalizacija kao proces može imati nasilne, trenutno nenasilne i nenasilne ishode. Međutim, nema saglasnosti da su takve razlike moguće. Schmid, A.P. (2014). *Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?* International Centre for Counter-Terrorism - The Hague, 1-29; Pogledati: Lakhani, S. (2014). *Radicalisation as a moral career: a qualitative study of how people become terrorists in the United Kingdom.* PhD Thesis, Cardiff University; McCauley, C., and Moskalenko, S. (2011). *Friction: How radicalization happens to them and us.* Oxford University Press; Sarma, K.M. (2017). *Risk assessment and the prevention of radicalization from nonviolence into terrorism.* *American Psychologist*, 72(3), 278-288.
- 7 Angus, C. (2016). *Radicalisation and Violent Extremism: Causes and Responses.* NSW Parliamentary Research Service.
- 8 Npr. Commission's Expert Group on European Violent Radicalisation, (2008). *Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism. Report Submitted to the European Commission.*
- 9 Granica između legitimnog nezadovoljstva i otpora, te nezakonite i nelegitimne upotrebe sile zamagljuje granicu između radikalizacije, (nasilnog) ekstremizma i terorizma. Austin, B. and Giessmann, H.J. (eds.). *Transformative Approaches to Violent Extremism.* Berghof Handbook Dialogue Series, 13. Berghof Foundation.
- 10 della Porta, D. and LaFree, G. (2012). Guest Editorial: Processes of Radicalization and De-Radicalization. *International Journal of Conflict and Violence*, 6(1), 4-10.
- 11 Npr. Trip, S., Marian, M. I., Halmaján, A., Drugas, M. I., Bora, C. H., and Roseanu, G. (2019). Irrational Beliefs and Personality Traits as Psychological Mechanisms Underlying the Adolescents' Extremist Mind-Set. *Frontiers in psychology*, 10, 1184; Pavlović, T., Wertag, A. (2021). Proviolence as a mediator in the relationship between the dark personality traits and support for extremism, *Personality and Individual Differences*, 168.
- 12 Npr. Neumann P. and Brooke R., (2008). Recruitment and Mobilisation for the Islamist Militant Movement in Europe. ICSR report; Taylor, M. and Horgan, J. (2006). A Conceptual Framework for Understanding Psychological Process in the Development of the Terrorist. *Terrorism and Political Violence*, 18(4), 585-601; McCauley, C. and Moskalenko, S. (2008). Mechanisms of Political Radicalization: Pathways toward Terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 20, 415-433.
- 13 Npr. Remy, C. and Snow, D.A. (2011). Radicalization within the Context of Social Movements: Processes and Types. *Journal of Strategic Security*, 4(4), 115-129; Sageman M. (2004). *Understanding Terror Networks.* University of Pennsylvania Press; Lorenzo, B., Demetriou, C. and Malthaner, S. (eds.) (2014). *Dynamics of Political Violence: A Process-Oriented Perspective on Radicalization and the Escalation of Political Conflict.* Ashgate.
- 14 Naprimjer, snažna kognitivna radikalizacija ne podrazumijeva nasilno (bihevioralno) djelovanje. Vidjeti npr. Borum, R. (2012). *Radicalization into Violent Extremism I: A Review of Social Science Theories.* *Journal of Strategic Security* 4(4), 7-36; McCauley, C., and Moskalenko, S. (2017). Understanding political radicalization: The two-pyramids model. *American Psychologist*, 72(3), 205-216; McCauley, C., and Moskalenko, S. (2011). *Friction: How radicalization happens to them and us.* Oxford University Press.
- 15 Npr. Ginges, J., Atran, S., Sachdeva, S., and Medin, D. (2011). Psychology out of the laboratory: The challenge of violent extremism. *American Psychologist*, 66(6), 507-519.
- 16 della Porta, D. (2018). Radicalization: A Relational Perspective. *Annual Review of Political Science*, 21(1), 461-474.
- 17 Npr. Kruglanski, A.W., Gelfand, M.J., Bélanger, J.J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M. and Gunaratna, R. (2014). Processes of Radicalization and Deradicalization. *Political Psychology*, 35, 69-93; McCauley, C., and Moskalenko, S. (2017). Understanding political radicalization: The two-pyramids model. *American Psychologist*, 72(3), 205-216.

- 18 Npr. Moghaddam, F.M. (2005). The staircase to terrorism: A psychological exploration. *American Psychologist*, 60, 161–169; Wiktorowicz, Q. (2005). Radical Islam rising: Muslim extremism in the West. Rowman and Littlefield.
- 19 Vidjeti McCauley, C., and Moskalenko, S. (2011). Friction: How radicalization happens to them and us. New York, NY: Oxford University Press. Compare with: della Porta, D. (2013). Clandestine political violence. Cambridge University Press.
- 20 Vidjeti Gøtzsche-Astrup, O (2018). The time for causal designs: Review and evaluation of empirical support for mechanisms of political radicalisation. *Aggression and Violent Behavior*, 39, 90-99.
- 21 Kruglanski, A. W., Gelfand, M. J., Bélanger, J. J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M., and Gunaratna, R. (2014). The psychology of radicalization and deradicalization: How significance quest impacts violent extremism. *Political Psychology*, 35, 69–93; Webber, D., and Kruglanski, A. W. (2018). The social psychological makings of a terrorist. *Current Opinion in Psychology*, 19, 131–134.
- 22 United Nations, General Assembly (2015). Plan of Action to Prevent Violent Extremism Report of the Secretary-General.
- 23 Hafez, M., and Mullins, C. (2015). The radicalization puzzle: A theoretical synthesis of empirical approaches to home-grown extremism. *Studies in Conflict and Terrorism*, 38, 958 –975.
- 24 Horgan, J. (2012). Discussion point: The end of radicalization? Retrieved from National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism available: <http://www.start.umd.edu/news/discussion-pointend-radicalization>.
- 25 Leuprecht, C., Hataley, T., Moskalenko, S., and McCauley, C. (2009). Winning the battle but losing the war? Narrative and counter-narratives strategy. *Perspectives on Terrorism*, 3.
- 26 McCauley, C., and Moskalenko, S. (2017). Understanding Radicalization: The Two Pyramid Model. *American Psychologist* 72(3), 205–216.; Pogledati: Khalil, J., Horgan, J. and Zeuthen, M. (2019). The Attitudes-Behaviors Corrective (ABC) Model of Violent Extremism. *Terrorism and Political Violence*; Khalil, J., Horgan, J. and Zeuthen, M. (2020). The ABC Model: Clarifications and Elaborations. *Terrorism and Political Violence*; McCauley, C. (2020). The ABC Model: Commentary from the Perspective of the Two Pyramids Model of Radicalization. *Terrorism and Political Violence*.
- 27 Stefan, M. and Waldmann, P. (2014). The Radical Milieu: Conceptualizing the Supportive Social Environment of Terrorist Groups. *Studies in Conflict and Terrorism*, 37(12), 979-998.
- 28 Npr. Eitan, A., Demetriou, C. and Bosi, L. (2015). The Dynamics of Radicalization: A Relational and Comparative Perspective. Oxford University Press.
- 29 McCauley, C., and Moskalenko, S. (2011). Friction: How radicalization happens to them and us. New York, NY: Oxford University Press.
- 30 Chin, V. (2015). Collateral Damage of Counter-terrorism Measures and the Inevitable Consequence of the Social Exclusion and Marginalization of Vulnerable Groups. In: Lombardi, M., Ragab, E., Chin, V., Dandurand, Y., de Divitiis, V., and Burato, A. (eds.). NATO Science for Peace and Security Series - E: Human and Societal Dynamics. 11-22.
- 31 Ferguson, N., and McCauley, J. W. (2021). Dedicated to the cause: Identity development and violent extremism. *European Psychologist*, 26(1), 6–14.
- 32 Ajil A. (2000). Politico-ideological violence: Zooming in on grievances. *European Journal of Criminology*.
- 33 Snow, D.A., and Byrd, S.C. (2007). Ideology, framing processes, and Islamic terrorist movements. *Mobilization*, 12, 119–136.
- 34 Sikkens, E., van San, M. Sieckelinck, S. and de Winter, M. (2017). Parental Influence on Radicalization and De-radicalization according to the Lived Experiences of Former Extremists and their Families. *Journal for Deradicalization*, 12, 192-226. Pogledati: Hafez, M., and Mullins, C. (2015). The Radicalization Puzzle: A Theoretical Synthesis of Empirical Approaches to Homegrown Extremism. *Studies in Conflict and Terrorism*, 38(11), 958-975. Bjørgo, T., and Carlsson, Y. (2005). Early intervention with violent and racist youth groups. Bigo, D., Bonelli, L., Guittet, E., and Ragazzi, F. (2014). Preventing and countering youth radicalisation in the EU. EU Parliament, Directorate General for Internal Policies, Civil Liberties, Justice and Home Affairs Committee.
- 35 American Psychiatric Association (2000). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4th ed., Text Revision).
- 36 American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.).
- 37 Postoje različite vrste traume. Jednostavna trauma je rezultat događaja, višestruka trauma proizilazi iz većeg broja međusobno povezanih jednostavnih događaja koji se akumuliraju u traumu, kompleksna trauma se uglavnom fokusira na iskustva ranog života i povezana je s disocijacijom (tj. nepovezanosti misli, osjećaja, sjećanja, postupaka ili percepcije sebe-stva i okoline), poput ozbiljnog poremećaja privrženosti, dekulturalizacije ili posttraumatskog stresnog poremećaja koji može biti posljedica rata, zločina političkog nasilja, mučenja, gubitka relevantne druge osobe i prirodne katastrofe. Pored toga, zamjenska/sekundarna trauma posljedica je profesionalne traume, i povezuje se s ljudima koji rade ili volontiraju u vanrednim okolnostima ili sa žrtvama ili ljudima koji su pod rizikom od traume. Transgeneracijska trauma ili međugeneracijski prijenos traume je historijski prenesena trauma. Reimann, C. and König, U. 2018. Closing a gap in conflict transformation: Understanding collective and transgenerational trauma.
- 38 Center for Substance Abuse Treatment (2014). Trauma-Informed Care in Behavioral Health Services. Rockville (MD): Substance Abuse and Mental Health Services Administration (US) Treatment Improvement Protocol Series, No. 57. Chapter 3, Understanding the Impact of Trauma. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK207191/>
- 39 Reimann, C. and König, U. (2018). Closing a gap in conflict transformation: Understanding collective and transgenerational trauma.
- 40 Vinar, M.N. (2005). The specificity of torture as trauma: The human wilderness when words fail. *International Journal of Psychoanalysis*, 86(2), 311-333.
- 41 Danieli Y. (1998) Introduction. In: Danieli Y. (eds) International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma. The Plenum Series on Stress and Coping. Springer, 21-43.
- 42 Na traumatsko tumačenje i reakcije uticu različiti faktori, poput biografskih karakteristika, kulturnih, političkih i vjerskih pripadnosti.
- 43 Vkitimizaciju mogu doživjeti oni koji direktno trpe štetu (tj. primarna), može se doživjeti kroz iskustvo drugih, poput porodice, srodnika, prijatelja primarnih žrtava (tj. sekundarna) ili neposredno kroz posmatranje vkitimizacije, npr. kroz medije ili pružanje pomoći žrtvama (tj. tercijarna).

- 44 Edna, E. (2006). Protracted War, Terrorism and Mass Victimization: Exploring Victimological/Criminological Concepts and Theories to Address Victimization in Israel. In: Ewald, U. and Turkovic, K. (eds.). Large-Scale Victimization as a Potential Source of Terrorist Activities. IOS Press, 89-103.
- 45 Npr. Fink, D. S., and Galea, S. (2015). Life course epidemiology of trauma and related psychopathology in civilian populations. *Current psychiatry reports*, 17(5), 31.
- 46 Za biološke, psihološke, porodične i društvene, vidjeti Weingarten, K. (2004). Witnessing the effects of political violence in families: mechanisms of intergenerational transmission and clinical interventions. *Journal of Marital and Family Therapy*, 30, 45-59. For epigenetics see, e.g., Yehuda R., and Bierer L.M. (2009). The relevance of epigenetics to PTSD: implications for the DSM-V. *Journal Trauma Stress*, 22(5), 427-434.
- 47 Borum, R. (2004). *Psychology of terrorism*. University of South Florida.
- 48 Borum, R. (2004). *Psychology of terrorism*. University of South Florida.
- 49 Schmid, A. (2006). Magnitudes and Focus of Terrorist Victimization. In: Ewald, U. and Turkovic, K., (eds.). Large-Scale Victimization as a Potential Source of Terrorist Activities. IOS Press, 3-19.
- 50 Ellis, B.H., Abdi, S.M., Horgan, J., Miller, A.B., Saxe, G.N. and Blood, E. (2015). Trauma and Openness to Legal and Illegal Activism Among Somali Refugees. *Terrorism and Political Violence*, 27(5), 857-883.
- 51 Ahmed, S. (2021). The undeniable reality of the 'war on terror', radicalisation and sanity. In: Oxford Handbook of Radicalisation and Mental Health: Terrorism, Violent Radicalisation and Mental Health. Oxford University Press.
- Corner, E., and Gill, P. (2015). A false dichotomy? Mental illness and lone-actor terrorism. *Law and Human Behavior*, 39(1), 23-34; Corner, E., and Gill, P. (2017). Is There a Nexus Between Terrorist Involvement and Mental Health in the Age of the Islamic State? *The CTC Sentinel*, 10(1). 1-10.
- 52 Victoroff, J., Quota, S., Adelman, J.R., Celinska, B., Stern, N., Wilcox, R., Sapolsky, R.M., (2011). Support for religio-political aggression among teenaged boys in Gaza: Part II: Neuroendocrinological findings. *Aggressive Behavior*, 37(2), 121-132; Victoroff, J., Quota, S., Adelman, J.R., Celinska, B., Stern, N., Wilcox, R., Sapolsky, R.M. (2010). Support for religion-political aggression among teenaged boys in Gaza: Part I: Psychological findings. *Aggressive Behavior*, 36(4), 219-231; Taarnby, M. and Hallundbaek, L. (2010). Al Shabaab: the internationalization of militant Islamism in Somalia and the implications for radicalisation processes in Europe. Danish Ministry of Justice.
- 53 Ellis, B.H., Abdi, S.M., Horgan, J., Miller, A.B., Saxe, G.N., and Blood, E. (2015). Trauma and openness to legal and illegal activism among Somali refugees. *Terrorism and Political Violence*, 27(5), 857-883.
- 54 Borum, R. (2004). *Psychology of terrorism*. University of South Florida.
- 55 Hamburger, A. (2021). Social Trauma: A Bridging Concept. In: Hamburger A., Hancheva C., and Volkman V.D. (eds). Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook. Springer.
- 56 Grupa može biti bilo koja cijela ili djelimična etnička, vjerska, politička ili druga (mala) grupa ljudi (npr. porodica, zajednica).
- 57 Trauma kao "društveno posredovana atribucija" poima se kao kulturna trauma. Upućivanje na društvenu atribuciju nagašava različitu društvenu dinamiku i odlike koje informiraju i utiču na (re)producpciju narativa o traumi. Ipak, veza i odnos između određenog traumatskog događaja, traumatisiranih grupa i pojedinaca i društveno konstruiranih narativa i dalje je zamagljena i nejasna. Alexander, J.C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N.J., and Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press.
- 58 Center for Substance Abuse Treatment (2014). Trauma-Informed Care in Behavioral Health Services. Rockville (MD): Substance Abuse and Mental Health Services Administration (US) Treatment Improvement Protocol Series, No. 57. Chapter 3, Understanding the Impact of Trauma. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK207191/>
- 59 Kolektivno sjećanje je skup promjenjivih društvenih praksi koje se bave time zašto i kako članovi kolektiva konstruiraju kolektivno sjećanje; dijeli se i prenosi, pojačano ritualima (npr. komemoracije) i okupljanjima (npr. politički skupovi). Kolektivno sjećanje na radnje i historijske događaje postavlja okvire za uvjerenja, ponašanja i sjećanja na te radnje i događaje. Pojedinačna sjećanja uvijek u određenoj mjeri zavise od kolektiva. Tako se sjećanje može zajednički prizvati i rekonstruirati. S vremenom se sjećanje može mijenjati, ali se može i osporavati (tj. kada se pregovara o određenim događajima, negira ih se, osporava ili poriče). Traumatski događaji se vrlo često odražavaju u kolektivnom sjećanju. To, međutim, ne mora biti slučaj, posebno kada dode su sukoba sa sadašnjim ili budućim kolektivnim identitetom. Događaji koji su najviše uticali na kolektiv vjerojatno će se prizivati i podržavati, ali također mogu biti dio kolektivnog mita koji može poslužiti kao pokretač radikalizacije. Jeffrey A.C. (2012). *Trauma: A Social Theory*. Polity Press; Vidjeti Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. University of Chicago Press. Volkman, V. (2013). Large-Group-Psychology in Its Own Right: Large-Group Identity and Peace-making. *International Journal of Applied Psychoanalysis Studies*, 10, 210-246.
- 60 Ti narativi se pozivaju na "prošlost" i "iskupljenje i krivnju" stvarne ili percipirane "počiniteljeve" grupe, dok se stid, krivnja i odgovornost vlastite grupe ne spominju. Takvi su narativi stoga jednostrani i najčešće iskrivljuju historiju i dovode do nemogućnosti razlikovanja "činjenica" i "mišljenja"; često su pristrasni, iskrivljeni i sadrže predrasude.
- 61 Narativi o gubitku i očaju podržavaju osjećaj bivanja žrtvom koji postaje ključna kolektivna referentna tačka. Prikazujući vlastitu grupu kao žrtvu i delegitimitizirajući/devaluirajući/dehumanizirajući drugu grupu kroz etikete "počinitelja", kolektivno bivanje žrtvom može biti pokretač osvete i kompenzacije za patnje i gubitke vlastite grupe, posebno kada se kolektivno stanje žrtve iz prošlosti koristi za objašnjavanje i opravdavanje nasilja. Konkurentne pozicije žrtava umanjuju svaku šansu za sprječavanje, deescalaciju ili transformaciju političkog nasilja, posebno u dugotrajnim sukobima.
- 62 Ti narativi su implicitni jer su u mnogim kulturama krivnja i stid tabuizirani i uštkani, međutim mogu informirati misli, emocije i postupke. Ti narativi (tj. "kolektivni narativi krivnje i stida") često su u intersekciji sa "narativima o gubitku i očaju" ili se međusobno isključuju. U zavisnosti od konteksta, u razumijevanju vlastite historije i vlastite traume, osjećaj krivnje i stida može se zanemariti, a vlastiti gubitak i očaj prioritizirati. Reimann, C. and König, U. (2018). Closing a gap in conflict transformation: Understanding collective and transgenerational trauma.
- 63 Kultura se može definirati kao svjetonazor koji informira percepciju društvene stvarnosti.
- 64 Kruglanski, A.W., Gelfand, M.J., Bélanger, J.J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M. and Gunaratna, R. (2014). Processes of Radi-

- calization and Deradicalization. *Political Psychology*, 35, 69-93; Pogledati: Beelmann, A. (2020). A social-developmental model of radicalization: A systematic integration of existing theories and empirical research. *International Journal of Conflict and Violence*, 14(1), 1-14; McCauley, C., and Moskalenko, S. (2017). Understanding Radicalization: The Two Pyramid Model. *American Psychologist* 72(3), 205-216.
- 65 Bar-Tal, D., Chernyak-Hai, L., Schori, N. and Gundar, A. (2009). A sense of selfperceived collective victimhood in intractable conflicts. *International Review of Red Cross*, 91, 874, 229-258.
- 66 Bar-Tal, D., Oren, N., and Nets-Zehngut, R. (2014). Sociopsychological analysis of conflict-supporting narratives. *Journal of Peace Research*, 51(5), 662-675; Mohatt, N.V., Thompson, A.B., Thai, N.D., and Tebes, J.K. (2014). Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science and medicine*, 106, 128-136.
- 67 Reimann, C. and König, U. (2018). Closing a gap in conflict transformation: Understanding collective and transgenerational trauma.
- 68 Reimann, C. and König, U. (2018). Closing a gap in conflict transformation: Understanding collective and transgenerational trauma. Za teorije zavjera pogledati: Reid, S. (2010). Conspiracy theories. In: Levine, J.M. and Hogg, M.A. (eds.) *Encyclopedia of group processes and intergroup relations*. SAGE, 149-151.
- Vollhardt, J.R. (2012). *Collective victimization*. In: Tropp, L.R. (eds.). *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of intergroup conflict*. Oxford University Press, 136-157.
- 69 Vidjeti Eichelsheim, V. and Weijer, S. (eds.). (2018). Intergenerational Continuity of Criminal and Antisocial Behaviour. An International Overview of Studies. Routledge.
- 70 Widom, C.S. (1989). Child abuse, neglect, and adult behavior. *American Journal of Orthopsychiatry*, 59, 355-367.
- 71 Widom, C. S., and Wilson, H. W. (2015). Intergenerational transmission of violence. In: Lindert, J. and Levav, I. (eds.). *Violence and mental health: Its manifold faces*. Springer Science + Business Media, 27-45; Farrington, D.P. (2011). Families and crime. In: Wilson, J.Q., Petersilia, J. (eds.). *Crime and Public Policy*. Oxford University Press, 130-157.
- 72 Catani, C., (2010). Krieg im Zuhause – ein Überblick zum Zusammenhang zwischen Kriegstraumatisierung und familiärer Gewalt. *Verhaltenstherapie*, 20, 19-27; Rieder, H., and Elbert, T. (2013). The relationship between organized violence, family violence and mental health: findings from a community-based survey in Muhamanga, Southern Rwanda. *European journal of psychotraumatology*, 4, 10; Palosaari, E., Punamäki, R., Qouta, S., Diab, M. (2013). Intergenerational effects of war trauma among Palestinian families mediated via psychological maltreatment. *Child Abuse and Neglect*, 37, 11, 955-968.
- 73 Betancourt, T.S., Frounfelker, R., Mishra, T., Hussein, A., and Falzarano, R. (2015). Addressing health disparities in the mental health of refugee children and adolescents through community-based participatory research: a study in 2 communities. *American journal of public health*, 105 Supplement 3, 475-482; Berckmoes, L.H., de Jong, J., and Reis, R. (2017). Intergenerational transmission of violence and resilience in conflict-affected Burundi: a qualitative study of why some children thrive despite duress. *Global mental health* (Cambridge, England), 4, e26.; Cummings E.M., Merrilees C.E., Taylor L.K., Mondi, C.F. (2017). Developmental and social-ecological perspectives on children, political violence, and armed conflict. *Development and Psychopathology*, 29, 1-10.
- 74 Epigenetiku zanima kako se genetske osobine nasljeđuju i međugeneracijski prenose putem genoma; uključuje nasljedne, psihobiološke i okolišne uticaje i dimenzije.
- 75 Brenner, I. (2014). *Dark Matters: Exploring the Realm of Psychic Devastation*. Routledge; Kellerman, N.P.F. (2001). *Psychopathology in children of Holocaust survivors: A review of the research literature*. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 38(1), 36-46.; Bakermans-Kranenburg, M.J., van IJzendoorn, M.H., and Juffer, F. (2003). Less is more: meta-analyses of sensitivity and attachment interventions in early childhood. *Psychological bulletin*, 129(2), 195-215. Međugeneracijski prijenos traume uveden je u psihijatrijsku literaturu koja opisuje bihevioralne i kliničke probleme među djecom koja su preživjela Holokaust. Slični nalazi su potvrđeni i u drugim situacijama, poput međugeneracijskog traumatskog uticaja kolonizacije, ropstva i raseljavanja među kulturama, ali i političkog nasilja u Kambodži, Armeniji, Ruandi, Palestini, bivšoj Jugoslaviji i šire. U početku su objašnjena uglavnom bila psihodinamička ili bihevioralna, no novija istraživanja donose provokativnu tvrdnju da bi traumatsko iskustvo moglo biti posljedica učinka na funkciju genoma i transkripciju. Vidjeti Yehuda, R., and Lehrner, A. (2018). *Intergenerational transmission of trauma effects: putative role of epigenetic mechanisms*. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 17(3), 243-257.
- 76 Brave Heart, M.Y., and DeBruyn, L.M. (1998). The American Indian Holocaust: healing historical unresolved grief. *American Indian and Alaska native mental health research: journal of the National Center*, 8(2), 56-78.
- 77 Historijska trauma se razlikuje od međugeneracijskog prijenosa traume, kao i od kolektivne traume. Međugeneracijski prijenos traume je prijenos traume kod pojedinaca, ali ne nužno i na kolektiv, dok kolektivnoj traumi nedostaje generacijska dimenzija - ali je može pokrenuti.
- 78 Mohatt, N.V., Thompson, A.B., Thai, N.D., and Tebes, J.K. (2014). Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science and medicine* (1982), 106, 128-136.
- 79 Warne, D. and Lajimodiere, D. (2015). American Indian health disparities: psychosocial influences. *Social and Personality Psychology Compass*, 9/10, 567-579
- 80 Mohatt, N.V., Thompson, A.B., Thai, N.D., and Tebes, J.K. (2014). Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science and medicine* (1982), 106, 128-136; Kirmayer, L.J., Gone, J.P., and Moses, J. (2014). Rethinking Historical Trauma. *Transcultural Psychiatry*, 51(3), 299-319; Vidjeti: Sotero, M. (2006). A Conceptual Model of Historical Trauma: Implications for Public Health Practice and Research. *Journal of Health Disparities Research and Practice*, 1(1), 93-108.
- 81 Narativ o historijskoj traumi razlikuje se od zavisnosti od osobe i kulture. Pravila lokalnog i dominantnog kulturnog diskursa mogu uticati na kontekst takvog narativa. Dakle, dvojna priroda historijske traume ogleda se u tome da brojni ljudi smatraju traumatičnim događaje i iskustva iz (daleke) prošlosti, koji se prenose putem javnog narativa čije su funkcije prepričavanje i reagiranje na takve događaje.
- 82 Mohatt, N. V., Thompson, A. B., Thai, N. D., and Tebes, J. K. (2014). Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science and medicine* (1982), 106, 128-136.

- 83 Odabrana trauma nije slika relativno novijeg historijskog događaja, nego mentalna slika traume predaka o kojoj ne postoji stvarno sjećanje (tj., u psihoanalizi se takav proces naziva promjenom funkcije), ali ipak povezuje članove grupe. Pojam "odabrana" ne podrazumijeva da grupa bira da je druga grupa viktimizira, a zatim gubi samopoštovanje, nego bira da psi-hologizira i zadržava se na traumatskom događaju iz prošlosti i da ga učini glavnim obilježjem identiteta grupe; odnosno, da bude mentalno opterećena traumatskim događajem i zadrži ga u sljedećoj generaciji ili više njih. Ne predstavlja se samo događaj, nego i neka druga grupa kao (objektivan ili percipiran) "počinilac" (tj., "oni Drugi") odgovoran za ljudske gubitke, poniženja i bespomoćnost grupe. Vidjeti: Volkan, V. (2013). Large-Group-Psychology in Its Own Right: Large-Group Identity and Peace-making. *International Journal of Applied Psychoanalysis Studies*, 10, 210-246.
- 84 Volkan, V.D. (2018). From earthquakes to ethnic cleansing: Massive trauma and its individualized and societal consequences. In: Hamburger, A. (eds.): *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy, and Cultural Memory*. Karnac; Da biste razumjeli kako politički lider može potpirliti radikalizaciju kroz historijsku traumu pogledajte Volkan, V.D. (1996). *Bosnia-Herzegovina: Ancient Fuel of a Modern Inferno*. Mind and Human Interaction, 7, 110-127.
- 85 Kao što je ranije spomenuto, objektivno iskustvo kolektivne viktimizacije razlikuje se od subjektivnih percepcija kolektivnog stradanja.
- 86 Mohatt, N.V., Thompson, A.B., Thai, N.D., and Tebes, J.K. (2014). Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science and medicine* (1982), 106, 128-136; Kirmayer, L.J., Gone, J.P., and Moses, J. (2014). Rethinking Historical Trauma. *Transcultural Psychiatry*, 51(3), 299-319; Vidjeti: Sotero, M. (2006). A Conceptual Model of Historical Trauma: Implications for Public Health Practice and Research. *Journal of Health Disparities Research and Practice*, 1(1), 93-108.
- 87 Denham, A. (2020). Passing the Flame: Narrative Trajectories of Trauma. *Clio's Psyche*, 26(2), 244-246.
- 88 Vidjeti: Lijtmaer R. (2017). Untold stories and the power of silence in the intergenerational transmission of social trauma. *American journal of psychoanalysis*, 77(3), 274-284.
- 89 Bezo, B., and Maggi, S. (2015). Living in "survival mode:" Intergenerational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932-1933 in Ukraine. *Social science and medicine* (1982), 134, 87-94.
- 90 O'Neill, L., Fraser, T., Kitchenham, A., and McDonald, V. (2016). Hidden Burdens: a Review of Intergenerational, Historical and Complex Trauma, Implications for Indigenous Families. *Journal of child and adolescent trauma*, 11(2), 173-186.
- 91 Npr. Trošić, T.P. and Mihajlović Trbović, J. (2020). History textbooks in war-time: The use of Second World War narratives in 1990s war propaganda in the former Yugoslavia. *War and Society*, 39(4), 290-309.
- 92 Iako jaki dokazi ukazuju na štetne uticaje međugeneracijskog prijenosa traume, neke studije nisu pokazale znakovе traume, osim u situacijama opasnim po život. Bezo, B., and Maggi, S. (2015). Living in "survival mode:" Intergenerational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932-1933 in Ukraine. *Social science and medicine* (1982), 134, 87-94.
- 93 Bezo, B., and Maggi, S. (2015). Living in "survival mode:" Intergenerational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932-1933 in Ukraine. *Social science and medicine* (1982), 134, 87-94.
- 94 Mohatt, N.V., Thompson, A.B., Thai, N.D., and Tebes, J.K. (2014). Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science and medicine* (1982), 106, 128-136.
- 95 Brave Heart, M.Y., and DeBruyn, L.M. (1998). The American Indian Holocaust: healing historical unresolved grief. *American Indian and Alaska native mental health research: journal of the National Center*, 8(2), 56-78.
- 96 Mohatt, N.V., Thompson, A.B., Thai, N.D., and Tebes, J.K. (2014). Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science and medicine* (1982), 106, 128-136.
- 97 Williams, M.T., Printz, D.M.B., and DeLapp, R.C.T. (2018). Assessing racial trauma with the Trauma Symptoms of Discrimination Scale. *Psychology of Violence*, 8(6), 735-747.
- 98 Preživjeli političkog nasilja i rata doživljavaju traumu u jednoj generaciji i prenose je na narednu, dok starosjedioci mogu biti izloženi nasilju, diskriminaciji i opresiji kroz više generacija kao rezultat kolonizacije. I žrtve kolonijalnog političkog nasilja te političkog nasilja i rata sa narednom generacijom dijeli kolektivnu tugu, sjećanja zajednice i teškoće u oplakivanju kolektivnih žrtava. O'Neill, L., Fraser, T., Kitchenham, A., and McDonald, V. (2016). Hidden Burdens: a Review of Intergenerational, Historical and Complex Trauma, Implications for Indigenous Families. *Journal of child and adolescent trauma*, 11(2), 173-186.
- 99 Reimann, C. and König, U. (2018). Closing a gap in conflict transformation: Understanding collective and transgenerational trauma.
- 100 Vidjeti: Wolf, D.L. (2016). *Children of Holocaust Survivors*. Oxford Bibliographies.
- 101 Npr. Lev-Wiesel, R. (2007). Intergenerational transmission of trauma across three generations: A preliminary study. *Qualitative Social Work: Research and Practice*, 6(1), 75-94.
- 102 tj., tercijarna trauma, Npr. van IJzendoorn, M.H., Bakermans-Kranenburg, M.J., and Sagi-Schwartz, A. (2003). Are Children of Holocaust Survivors Less Well-Adapted? A Meta-Analytic Investigation of Secondary Traumatization. *Journal of Traumatic Stress*, 16(5), 459-469.
- 103 Mohatt, N.V., Thompson, A.B., Thai, N.D., and Tebes, J.K. (2014). Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science and medicine* (1982), 106, 128-136.
- 104 Mamdani, M. (2001). When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda. Princeton University Press.
- 105 Lickel, B., Miller, N., Stenstrom, D.M., Denson, T.F. and Schmader, T. (2006). Vicarious Retribution: The Role of Collective Blame in Intergroup Aggression. *Personality and Social Psychology Review*, 10(4), 372-390.
- 106 Pettigrew, T.F. (2003). Peoples under threat: Americans, Arabs, and Israelis. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 9(1), 69-90.
- 107 Lickel, B., Miller, N., Stenstrom, D.M., Denson, T.F. and Schmader, T. (2006). Vicarious Retribution: The Role of Collective Blame in Intergroup Aggression. *Personality and Social Psychology Review*, 10(4), 372-390.

- 108 Volkan, V. (2013). Large-Group-Psychology in Its Own Right: Large-Group Identity and Peace-making. International Journal of Applied Psychoanalysis Studies, 10, 210-246; Halilović, M. and Veljan, N. (2021). Exploring Etno-nationalist Extremism in Bosnia and Herzegovina. Atlantic Initiative.
- 109 Kolektiv može radikalizirati pojedince obećavajući poželjnu alternativu nepravdama i pozivajući se na težnje mlađih i žena. Austin, B. and Giessmann, H.J. (eds.). Transformative Approaches to Violent Extremism. Berghof Handbook Dialogue Series No. 13. Berghof Foundation.
- 110 Grupa može isticati bilo koju dimenziju patnje (tj., fizička, materijalna, kulturna i psihološka šteta i doživljena nepravda) i potaknuti radikalizaciju.
- 111 Vollhardt, J.R. (2012). *Collective victimization*. U: Tropp, L.R. (eds.). *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of intergroup conflict*. Oxford University Press, 136–157.
- 112 Pinchevski A. (2016). Screen Trauma: Visual Media and Post-traumatic Stress Disorder. Theory, Culture and Society, 33(4), 51-75.
- 113 Littler, M. (2018). Online Radicalisation, Risk and Terrorism in the Digital Space. U: Kallis, A., Keiger, S. and Öztürk, B. (eds.). *Violent Radicalisation and Far-Right Extremism in Europe*. SETA, 79-121.
- 114 Na ove narative može uticati niz faktora: priroda sukoba, karakteristike datog društva, priroda narativa, osnovne institucije koje se bave promjenom narativa i međunarodni kontekst.
- 115 Delegitimiziranje je kategoriziranje grupe (ili više njih) koja se smatra prekršiocem prihvatljivih normi i vrijednosti u negativne društvene kategorije. Tako se ona isključuje i lišava vrijednosti i čovječnosti, a sve to prati i zlostavljanje.
- 116 Bar-Tal, D., Oren, N., and Nets-Zehngut, R. (2014). Socio-psychological analysis of conflict-supporting narratives: A general framework. Journal of Peace Research, 51(5), 662–675.
- 117 Noor, M., Shnabel, N., Halabi, S., and Nadler, A. (2012). When Suffering Begets Suffering. Personality and Social Psychology Review, 16(4), 351–374.
- 118 Vollhardt, J.R. (2012). *Collective victimization*. U: Tropp, L.R. (eds.) *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of intergroup conflict*. Oxford University Press, 136–157.
- 119 Reimann, C. and König, U. (2018). Closing a gap in conflict transformation: Understanding collective and transgenerational trauma.
- 120 Vidjeti npr. Volkan, V.D. (2019). Large-Group Identity, Who Are We Now? Leader-Follower Relationships and Societal-Political Divisions. American Journal of Psychoanalysis, 79, 139–155; Volkan, V.D. (2006). Large-group psychodynamics and massive violence. Ciência and Saúde Coletiva, 11(2), 303-314.
- 121 Freeman, M. (2014). A Theory of Terrorist Leadership and its Consequences for Leadership Targeting. Terrorism and Political Violence, 26(4), 666-687.
- 122 Za više informacija o radikalizaciji i nasilnom ekstremizmu u Bosni i Hercegovini, vidjeti npr. Bećirević, E. (2018). Western Balkans Extremism Research Forum: Bosnia and Herzegovina report. British Council; Azinović, V. (2018). Western Balkans Extremism Research Forum: Regional Report Understanding Violent Extremism in the Western Balkans. British Council. Bećirević, E., Halilović, M. and Azinović, V. (2017). Western Balkans Extremism Research Forum: Literature Review Radicalisation and Violent Extremism in the Western Balkans. British Council; Halilović, M. and Veljan, N. (2021). Exploring Etno-nationalist Extremism in Bosnia and Herzegovina. Atlantic Initiative; Metodieva, A. (2021). The Radical Milieu and Radical Influencers of Bosnian Foreign Fighters. Studies in Conflict and Terrorism.
- 123 Volkan, V.D. (1996). Bosnia-Herzegovina: Ancient Fuel of a Modern Inferno. Mind and Human Interaction, 7, 110-127; Volkan V.D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. Group Analysis, 34(1), 79-97.
- 124 de La Brosse, R. (2003). Politička propaganda i projekt "Svi Srbi u jednoj državi": posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju.
- 125 Npr. Mihajlović Trbovc, J. and Pavasović Trošić, T. (2013). Who Were the Anti-Fascists? Divergent Interpretations of WWII in Contemporary Post-Yugoslav History Textbooks. U: Karner, C. and Bram M. (2013). The Use and Abuse of Memory Interpreting World War II in Contemporary European Politics. Routledge; Šehagić, M. (2016). How a Collective Trauma Influences Ethno-Religious Relations of Adolescents in Present-Day Sarajevo, Bosnia-Herzegovina. Cogitatio, 4(2), 133-143; Rajiva, M., and Takševa, T. (2020). Thinking against trauma binaries: the interdependence of personal and collective trauma in the narratives of Bosnian women rape survivors. Feminist Theory; Doorn, J.O.S. van (2018). Sarajevo: city besieged by memory. Cultural trauma among adolescent Bosnian Muslims and Serbs in Sarajevo. Faculty of Social and Behavioural Sciences Theses (Bachelor thesis); Paulsen, N. (2016). Emotional Experiences of Post-war Youth from Bosnia and Herzegovina, A Systematic Review. Master of Social Work Clinical Research Papers.
- 126 Buljubašić, M. (2019). Predetermined for War? A Trace of Intergenerational Transmission of War Legacies Among Ethnically Divided Postwar Generation from Bosnian Urban Areas. Security Dialogues, 10(2), 77-94.
- 127 Buljubasic, M. and Hola, B. (2020). Next Generation: Enemies Inherited and the Bosnians Trying to Resist. Resonant Voices Initiative. Dostupno na: <https://resonantvoices.info/next-generation-enemies-inherited-and-the-bosnians-trying-to-resist/>.
- 128 Buljubasic, M. and Hola, B. (2020). Next Generation: Enemies Inherited and the Bosnians Trying to Resist. Resonant Voices Initiative. Dostupno na: <https://resonantvoices.info/next-generation-enemies-inherited-and-the-bosnians-trying-to-resist/>.
- 129 Npr. Žiga, J., Turčilo, Osmić, A., Bašić, S., Miraščija Džananović N., Kapidžić, D. and Šmigoc Brkić, J. (2015). Youth Study Bosnia and Herzegovina. Friedrich-Ebert-Stiftung; Turčilo, L., Osmić, A., Kapidžić, D., Šadić, S., Žiga, J., Dudić, A. (2019). Youth Study Bosnia and Herzegovina 2018/2019. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- 130 Buljubašić, M. (2019). Predetermined for War? A Trace of Intergenerational Transmission of War Legacies Among Ethnically Divided Postwar Generation from Bosnian Urban Areas. Security Dialogues, 10(2), 77-94.
- 131 Vidjeti npr. Dalgaard, N. T., and Montgomery, E. (2015). Disclosure and silencing: A systematic review of the literature on

- patterns of trauma communication in refugee families. *Transcultural psychiatry*, 52(5), 579–593; Kidron, C.A. (2009). Toward an Ethnography of Silence: The Lived Presence of the Past in the Everyday Life of Holocaust Trauma Survivors and Their Descendants in Israel. *Current Anthropology*, 50(1), 5-27; Buckley-Zistel, S. (2006). Remembering to Forget: Chosen Amnesia as a Strategy for Local Coexistence in Post-Genocide Rwanda. *Africa: Journal of the International African Institute*, 76(2), 131-150.
- 132 Turčilo, L., Osmić, A., Kapidžić, D., Šadić, S., Žiga, J., Dudić, A. (2019). Studija o mladima: Bosna i Hercegovina 2018/2019. Friedrich Ebert Stiftung.
- 133 Lijtmaer R. (2017). Untold Stories and the Power of Silence in the Intergenerational Transmission of Social Trauma. *American journal of psychoanalysis*, 77(3), 274–284.
- 134 Npr, Atlantic Initiative, (2018). Countering Violent Extremism Baseline Program Research Findings – Bosnia and Herzegovina. Atlantic Initiative; Halilović, M. and Veljan, N. (2021). Exploring Etno-nationalist Extremism in Bosnia and Herzegovina. Atlantic Initiative. O’Loughlin, J., and Ó Tuathail, G. (2009). Accounting for separatist sentiment in Bosnia-Herzegovina and the North Caucasus of Russia: a comparative analysis of survey responses. *Ethnic and Racial Studies*, 32(4), 598.
- 135 Npr. Oruc, N. and Obradovic, N. (2020). Drivers of radicalisation of youth in Bosnia and Herzegovina. *Economic Research*, 33(1), 2559-2573; Kivimäki, T., Kramer, M. and Pasch, P. (2012). The Dynamics of Conflict in the Multi-ethnic State of Bosnia and Herzegovina. Friedrich-Ebert-Stiftung; Kartsonaki, A. (2016) Twenty Years After Dayton: Bosnia-Herzegovina (Still) Stable and Explosive. *Civil Wars*, 18(4), 488-516.
- 136 Buljubašić, M. (2019). Predetermined for War? A Trace of Intergenerational Transmission of War Legacies Among Ethnically Divided Postwar Generation from Bosnian Urban Areas. *Security Dialogues*, 10(2), 77-94.
- 137 Buljubašić, M. (2019). Predetermined for War? A Trace of Intergenerational Transmission of War Legacies Among Ethnically Divided Postwar Generation from Bosnian Urban Areas. *Security Dialogues*, 10(2), 77-94.
- 138 Cf. Sikkens, E., van San, M. Sieckelinck, S. and de Winter, M. (2017). Parental Influence on Radicalization and De-radicalization according to the Lived Experiences of Former Extremists and their Families. Vidjeti: Hafez, M., and Mullins, C. (2015). The Radicalization Puzzle: A Theoretical Synthesis of Empirical Approaches to Homegrown Extremism. *Studies in Conflict and Terrorism*, 38(11), 958-975. Bjørgo, T., and Carlsson, Y. (2005). Early intervention with violent and racist youth groups. Bigo, D., Bonelli, L., Guittet, E., and Ragazzi, F. (2014). Preventing and countering youth radicalisation in the EU. EU Parliament, Directorate General for Internal Policies, Civil Liberties, Justice and Home Affairs Committee.
- 139 Vrijedi napomenuti da ugodne emocije koje potiču smijeh i sreću mogu uticati na emocionalno pražnjenje, potvrdu postojanja i mogu biti mehanizam za rješavanje krivice preživjelih. Na kolektivnom nivou, zajedničke šale o historijskim gubicima grupa dugoročni su pokazatelj oporavka od zajedničke traume. S druge strane, šale i pretjerana sreća mogu biti pokazatelj poricanja i prikrivanja traume među žrtvama i njihovim potomcima. Vidjeti: Volkan, V.D. (2020). Large-Group psychology: Racism, Societal Divisions, Narcissistic Leaders and Who We Are Now. Phoenix Publishing.
- 140 Arendt, H. (1971). Thinking and Moral Considerations: A Lecture. *Social Research*, 38, (3), 417-446.
- 141 Arendt, H. (1994). Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil. Penguin Classics, 288.

www.atlantskainicijativa.org